

Ազգագրական հանդես
Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]

Բորչալուի գաւառ. Նշանաւոր վանքեր
District of Borchalu. Notable Monasteries

Ervand Lalayan's studies of the Armenian and Georgian monasteries in a district of northern historical Armenia, from the journal *Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]* VII and VIII (1901), pp. 373-427 (Armenian monasteries); and pp. 427-436 (Georgian monasteries). Compiled and indexed by Robert Bedrosian, October, 2015, in 78 pdf pages.

VII և VIII գրքեր (1901)

A. Hayots'

O'han O'dznets'u vank'e", 374

Lusankar. Xach'gond ek., 374b

Xach'gond, 375

Hor'omayri s. Nshan, 376

Lusankar. Mahardzan Smbat I (914), 376b

Sanahni vank', 378

S. Grigori ek., 380

S. Astuatsatsni ek., 381

Naxagawit', 382

Amenap'rkich' ek., 383

Gawit', 385

Magistrosi chemaran,
Ark'ayakan dambaran, 386

Zangakatun, 387

Matenadaran kam nshxaratun, 388

Lusankar. Sanahin, Nshxaraxuts', 388b

Lusankar. Sahahin, Sargsi xach'e", 388c

P'ok'rik gawit',
S. Yarut'ean ek., 389

S. Yakob ekeghets'u aweraknere",
S. Sargis ek.,
S. Karapet ek.,
Grigor Tute'ordu gerezmane", 390

Lusankar. Tute'ordu gerezmane", 390b

Spasalarneri dambarane", 391

Usuts'ich' Yovhanne's kahanayi dambarane",
Aghbiwrnere", 392

Sanahni srbut'iwnnere", 393

Sanahni vank'n uni, 394

Lusankar. Sanahni kamurje", 394b

Sanahni kamurje", 395

Haghat, 396

Lusankar. Hagbadi S. Nshan, 396b

S. Nshan, 397

Awag gawit' kam zhamatun, 399

S. Grigor, 401

S. Astuatsatsin,
Hamazasp, 402

Poghotadzew gawit', 403

Erek' xoran, 404

Lusankar. Amenap'rkich' xach'e" Haghbatum, 404b

Amenap'rkitch' xach', 405

Nshxaruts' kam matenadaran,
Zangakatun, 407

Seghanatun (Dzit'ahank'), 410

Parisp, Aghbiwrn, 411

Gerezmanatun, 412

Lusankar. Kusanats' anapat Haghbatum, 412b

Kusanats' anapat, 413

Surb zo'ravark', 414

Lusankar. Haghhbati zankatune", 414b

Jrashe'n ekeghets'i,
Surb kiraki, 415

Ar'ajade'm ekeghets'i, 416

Haghbatadzor, 417

Vank'i srbut'iwnnere", 418

Haghhbati vank'n uni,
K'obayr, 419

Bardzrak'ash S. Grigor, 422

K'ar'asnits' mankants' vank', 424

Lusankar. Bardzrak'ash S. Grigor, 424b

Xorakert vank', 425

Sedui S. Nshan, 426

B. Vrats'

Tsankk', 427

Axtalayi Mariam Anayi vank', 428

Lusankar. Axtalayi vank'e", 428b

Sion, 432

Tsughrughashe'n, 433

Antsay menastanner, 434

Hne'vank', 436

Lusankar. Hne'vank', 436b

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Ա. ՀԱՅՈՑ

Թէ Հաշուելու լինենք Բորչալուի գաւառի Հայոց բոլոր նշանաւոր վանքերը, կը տեսնենք՝ որ ընդամէնը տասն են: Սրանցից մի քանիսի, մանաւանդ Սանահնի և Հաղբատի, կատարած կրօնական-հասարակական դերը չափազանց նշանաւոր է, ուստի և կարևոր ենք համարում այդ մասին առանձնապէս խօսել, վանքերը նկարագրելուց յետոյ: Սրանք ժամանակագրական կարգով այսպէս են դասաւորուում.

1. Օձուցի Խաչգունդ	Հիմնել է 735 թ. Օհան Օձնեցին:
2. Որդուի Օհան Օձնեցու.	աւանդաբար՝ Հ. դարում, Օհ. Օձնեցին:
3. Հոռոմայրի Ս. Նեան.	աւանդաբար՝ Հ. դ. Վասիլ յոյն իշխանը:
4. Սանահնի.	967 թ. Խոսրովանոյշ Թագուհին:
5. Հաղբատի	967 թ. Նոյնպէս Խոսրովանոյշ Թագուհին:
6. Քոբայրի	1155 թ. Կիւրեկէ Բ. դուստր Մարիամը:
7. Բարձրագոյն Ս. Գրիգորի	1205 և 1221 թ. Մամիկոնեան Մարծպանը:
8. Քառասնից մանկանց	1241 թուին ոմն Դաւիթ:
9. Խորակերտի.	1252 թ. Ստեփանոս իշխանը:
10. Սեղուի.	անյայտ:

Նկարագրենք սրանք միառմի այս, ժամանակագրական կարգով: Եւ որպէսզի ստէպ չընդհատենք նկարագրութիւնը բազմաթիւ արձանագրութիւններն առաջ բերելով և կամ մեր նկարագրութիւններով չղժուարացնենք պատմաբանին արձանագրութիւններէց նիւթեր քաղելու, մենք բոլոր արձանագրութիւնները, իւրաքանչիւր վանքին առանձնապէս, բայց ժամանակագրական կարգով, կըտանք առանձին՝ Արձանագրութիւնների բաժնում, իսկ այստեղ, հարկաւոր դէպքում միայն, առաջ կըբերենք նրանց բովանդակութիւնը և նրբեմն, եթէ անհրաժեշտ է, արձանագրութիւնը նոյնութեամբ:

ՕՅԱՆ ՕՁՆԵՑՈՒ ՎԱՆՔԸ

Սա գտնւում է Արդուի գիւղի Հիւսիս-արեւմտեան կողմը, մօտ երկու վերստ հեռու, մի փոքրիկ բլրակի վրայ: Հին վանքը սրբատաշ քարերով շինուած մի շէնք է եղել, բայց այժմ բոլորովին քանդուած է և միայն սեղանի կամարն է մնում: Սրան կից, էլիզբար և Գաբրիէլ Քալանթարեանները շինել են հասարակ, անտաշ քարով, կամարակապ, մի փոքրիկ շէնք, որի Հիւսիսային կողմում կայ մի փոքրիկ խորան, ուր գտնւում է Օհան Օձնեցու գերեզմանը: Սա մի քարէ սարկոֆաթ է, հասարակ, սէ քարէ կափարիչով ծածկուած: Երբ մի քանի տարի առաջ կամեցել են ծածկել այն ծակը, որ գիւղացիները բացել էին գերեզմանի մէջ *խնոթուն*¹⁾ հանելով՝ մի մարմարոնեայ փոքրիկ խաչ էր դուրս եկել: Վերան գրուած էր. / *յիշատակ է Գննճեցի Մըհի Սարգսին սբ. խաչս շինուեցաւ*:

Եկեղեցու մօտ կայ մի հասարակ, փոքրիկ զանգակատուն, որի արեւմտեան կողմը մի տապանաքարի վրայ գրուած է.

Այս է տապան մէլիքայ Ամիրջանի որդի Պաւղոս պարոն տէր սուրբ Յոհանայ ծառայ.

Իսկ դիմացի խաչքարի վրայ. *Խաչքան Եպիսկոպոսին ՌՇԼԴ*²⁾:

Եկեղեցու շուրջն ընդարձակ գերեզմանատուն է, ուր մի խաչքարի վրայ կարդացւում է.

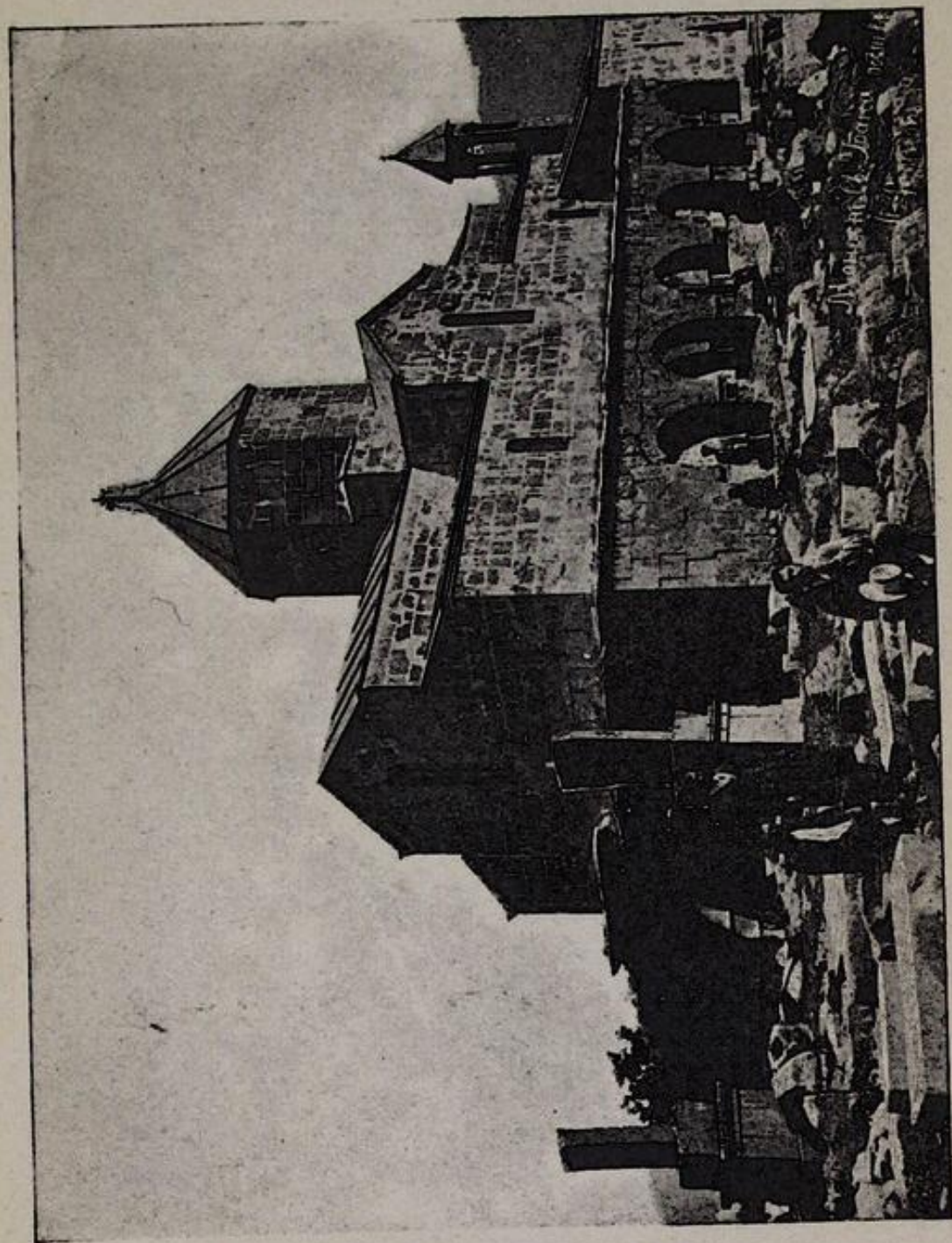
*Ս. Խաչս բարեխաւս է պ. Մելքոն Կեսարացոյ. նահատակեցաւ ի Բրիստոս թ. ՌԼԱ. Մի ուրիշ խաչքարի վրայ կարդացւում է. «Թվականս ԶԿԷ»*³⁾:

Եկեղեցու շուրջը պարիսպ է քաշուած և մէջը ծառեր տնկուած: Կան նաև մի քանի սենեակներ, մի պահապանի բնակութեան յատկացուած: Վանքից փոքր ինչ ներքև, Ժայռի

¹⁾ Գիւղացիները գերեզմանի կողքից հող հանելով ջրի մէջ են ածում և խմում կամ ցաւած տեղի վրայ քսում: Այս հողը կոչւում է *խնոթուն*:

²⁾ 1685

³⁾ 1518.

Церковь въ с. Узунларъ. Голубинъ вѣ. Однѣнск. Eglise à Ouzoumlar.

մէջ նկատուում է երկու քարաշերտ, որ յայտնի է Օձապորտ անունով, որտեղից և կաթիլ կաթիլ երկաթաջուր է հոսում ¹⁾։

Սրա մօտ փոքրիկ առուակը մի գեղեցիկ ջրվեժ է գոյացնում։

Վանքից փոքր ինչ բարձր, ձէկ Եղբււր լերան գագաթին մին փոքրիկ այր կայ, որի մասին ասում են, թէ Օհան Օձնեցին նախ այգտեղ է ճգնել Օձունից վերադառնալուց յետոյ։

ԽԱՉԳՈՆԴ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սա գտնուում է Օձուն կամ Ուզունլար գիւղում, նրա աւանտեան կողմը։ Զինել է Յոհաննէս Իմաստասէր կաթողիկոսը 735 թուին։ Եկեղեցին շիւղած է կարմիր, սրբատաշ քարից, 40 արշին երկաթութեան, 17 արշ. լայնութեան, և մօտ 3) արշ. բարձրութեան է։ Մի մեծ և երկու փոքր, խորանների վրայ բարձրացած, գմբէթներ բաւական գեղեցիկ տեսք են տալիս։ Երեք կողմից պատող կամարակապ գեղեցիկ գաւիթն ալժմ կիսաւեր է։ Ներքուստ երկու ամբողջական և ութը կիսասիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնցից միջին չորսը միանալով մի մանեկաձև շրջանակով կրում են իրենց վրայ չորս պատուհանաւոր գմբէթը։ Սեղանը բոլորակաձեւ է, խաչկալով զարդարուած, սրա երկու կողմում կան մի մի խորան, որոնց վերև կան գաղտնի պատուհաններ։

Եկեղեցին լուսաւորւում է վեց պատուհաններով, ունի երեք կամարակապ դուռ, գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած։

Եկեղեցին, ինչպէս երևում է ձախակողմեան սեղանի վրայ եղած արձանագրութիւնից, վերանորոգել են Զաքարիա և Բաղդասար Աբովեանները 1888 թուին, ի յիշատակ իրենց ծնողների։

Եկեղեցու սրբութիւնների մէջ նշանաւոր է ս. Յակովբայ մասունքը՝ արծաթեայ խաչի մէջ ամփոփուած։

Եկեղեցու շուրջը պատող գերեզմանատան մէջ նշանաւոր է ա) Օհան Օձնեցու ծնողների խաչքարերը, որոնց առաջ դուռ մինչև ալժմ էլ գիւղացիները մոմեր են վառում և բ)։

¹⁾ Տես սրա մասին Աւանդութիւնների և հաւատքի բաժնում։

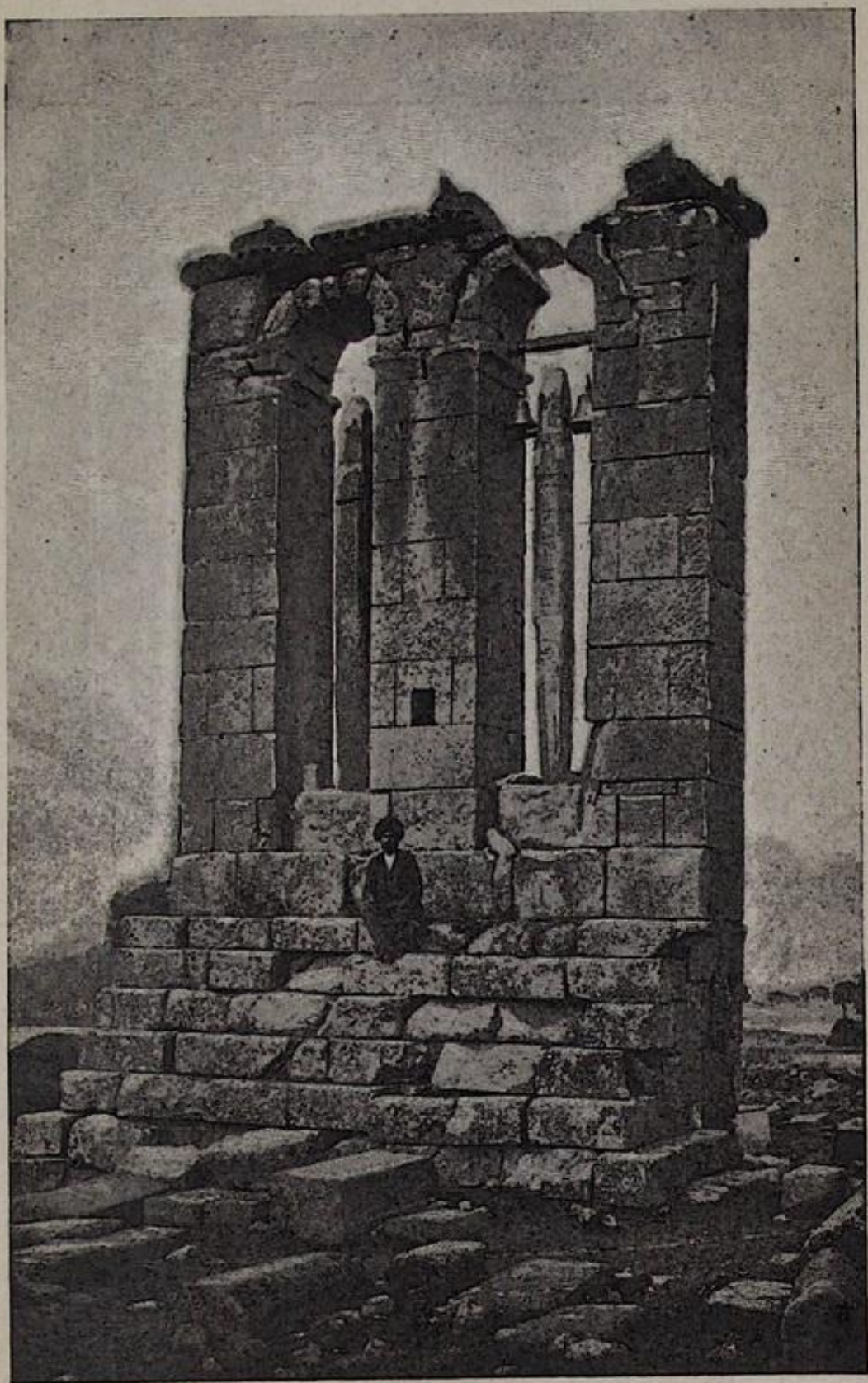
Խաչգունդ քահանայի շիրիմը: Եկեղեցու արևելեան պատի մօտ է թաղուած Սիմէօն եպիսկոպոսը (1801), որ գնել է Մարցայ կալուածքը այս եկեղեցու անունով, և Վարդան եպիսկոպոսը: Իսկ Հիւսիսային կողմում կանգնած է Սրմբատ Բագրատունի թագաւորի մահարձանը: Ութ արշին լայնութեան և $5\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան եօթն աստիճանաւոր պատուանդանի վրայ բարձրանում են քառանկիւնի երէք սիւն, կրելով երկու զեղեցիկ ռոմանական կամար, որոնց մէջ կանգնած են Յ արշին բարձրութեան և $1\frac{1}{2}$ արշին լայնութեան քառանկիւնի, միակտուր, սնաձև կոթող, զարդարուած զեղեցիկ և նուրբ քանդակներով ¹⁾:

ՀՈՌՈՍԱՅՐԻ Ս. ՆՅԱՆ

Գտնւում է Օձունից դէպի արևելա-հարաւ, հազիւ երկու վերստ հեռու, գրեթէ ուղղահայեաց, ապառաժոտ ձորի լանջին, Դեբեդ գետի ձախ կողմը: Այստեղ կան բաւականաչափ մեծ և փոքր այրեր, որոնցից մի քանիսը միմեանց հետ հաղորդակցւում են նեղ անցքերով: Այրերից մի քանիսի մէջ գտնւում են կիրով պատած հորեր՝ հացահատիկներ պահելու: Ձորի գլխից մի ոլորապտոյտ նեղ ճանապարհ իջնում է մինչև մի նեղ դարատափ, ուր գտնւում են երեք միմեանց կից մատուռներ, մի մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհանով: Առաջին մատուռի վրայ բարձրանում է մի սիւնազարդ զմբէթ: Այս մատուռից արևմուտք մի փոքրիկ դուռ կայ, որի երկու կողմը բարձրանում են մի մի զեղեցիկ խաչքար. այս դուռը բացւում է մի փոքրիկ այրի մէջ: Հարսուային կողմից մի ուրիշ դուռ բացւում է երկրորդ մատուռի մէջ: Երրորդ մատուռը մուտք չունի ոչ առաջին և ոչ երկրորդ մատուռի մէջ, թէև վերջինիս կից է, այլ մի այրի միջով հաղորդակցւում է մի փոքրիկ, փայտածածկ գաւթի հետ, ուր կան գերեզմանաքարեր՝ առանց տապսնադրերի:

Այս մատուռներից փոքր ինչ հիւսիս կայ մի ուրիշ, ձե-

¹⁾ Գիւղացիները քերում են այս սիւնը և փոշին ածում մկնատամի վրայ, որպէսզի լաւանայ, այս պատճառով էլ քանդակները եղծուած են:

Монильный памятник Մանարման Մարտի. Monument funér. du
царя Смбага I. (914) roi Sembat I.

դուներ բոլորովին քանդուած եկեղեցի, որի արեւմտեան պատը ժայռն է կազմում:

Մի քիչ էլ ներքե մի բլրակ է բարձրանում, որի արեւելեան կողմը քարաժայռ է, միւս կողմերն էլ սաստիկ թեք են, այնպէս որ շատ դժուար է նրա վրայ բարձրանալ. սրա դաթին նկատելի են պարսպի և մի փոքրիկ մատուռի աւերակներ: Տեղացիները սրան *Կուլէթ* են կոչում, իսկ Ս. Ջալալեան ասում է, թէ սա մի ժամանակ աղատել է այստեղի բնակիչներին Լեկզիների յարձակումից ¹⁾:

Այս այրերից մինի մէջ կաթկաթում է սառն ջուր և հաւաքում մի աւաղանի մէջ: Այրը կոչւում է *Թնդոց*, և աւանդութեան ասելով, ջուրը Օհան Օձնեցու հրամանով է սկսուել կաթկաթել:

Այս այրերից բարձր, դաշտի վրայ կան սրբատաշ քարերով շինուած երկու փոքրիկ մատուռներ, որ արդէն կիսաւեր են: Ժողովուրդը սրանց *Հոռոմէլ* անունն է տալիս և պատմում է, իբր յունաց Վասիլ զօրապետը ճգնել է այդտեղ ²⁾:

Աւանդութեան ասելով ս. Նշանի վանքը հիմնուած է VIII դարում, յունաց Վասիլ իշխանի ձեռքով, որ Հայոց վրայ պատերազմելու է եկել, բայց սաստիկ հիւանդացել է և միմիայն Օհան Օձնեցու աղօթքով բժշկուել:

Այս հրաշքից յետոյ Վասիլ իշխանը այլ ևս չէ կամեցել հայերին կոտորել, արձակել է իւր զօրքերը, շինել այս վանքը և սկսել այդտեղ ճգնել. և հէնց այս պատճառով էլ վանքը կոչուել է *Հոռոմայր* ³⁾: Յետոյ մի առ ժամանակ այստեղ պահուել է սուրբ Նշանը (Խաչափայտի մասը), որի պատճառով և վերակոչուել է ս. Նշան:

Աւելի ուշ, 1187 թուին, ամիր սպասալար Ջաքարէն և Իւանէն շինել են այժմեան եկեղեցիները, ինչպէս երևում է ս. Նշանի վրայ եղած արձանագրութիւնից:

¹⁾ Ծանապարհորդութիւն Ը. հատոր, եր. 93.

²⁾ Ամբողջ աւանդութիւնը տես Աւանդութիւնների բաժնում, Օհան Օձնեցու աւանդութեան մէջ:

³⁾ Մանրամասնութիւնները տես աւանդութեան մասում, Օհան Օձնեցու աւանդութեան մէջ:

Իսկ 1201 թուին այս վանքի Պետրոս վանահայրը մի օճնեցի իծնէ կոյր մանկան աչքերը բժշկել է ս. Նշանը ղընելով նրա աչքերի վրայ ¹⁾։

1833 թուին այստեղի այրերից մինում մի մարմին է գտնուել, որին ժողովուրդը սւխտ է եկել իբր 0Հան Օճնեցու նշխարների։ Սիմէօն արքեպիսկոպոսի կարգադրութեամբ այս մարմինը տեղափոխել են սուրբ Էջմիածին և ամփոփել սուրբ Գայիանէի վանքում ²⁾։

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔ

Սանահնի Հռչակաւոր վանքը բարձրանում է այն փոքրիկ, թերակղզիաձև բարձրաւանդակի վրայ, որ ընկնում է 60° 20' արևելեան երկարութեան և 41° 6' Հիւսիսային լայնութեան տակ և որ ծովի մակերևոյթից երեք Հազար ոտնաչափ բարձրութիւն ունի։

Այս թերակղզին Հարաւային կողմից կաջելով անտառապատ լեռներին, առանձնանում է արևելեան կողմից Ս. Աստուածածնի, արևմտեանից՝ Սևորգեաց կամ, ինչպէս այժմ է կոչւում, Սաղու ձորի և Հիւսիսայինից՝ Զորագետի կամ Դեբեդ գետի ձորերով։

Այս բարձրաւանդակի գրեթէ կենտրոնում շինուած է վանքը, որին երեք կողմից պատում է փոքրիկ, Համանուն գիւղը։

Այստեղից նայողի առջև մի հրսշալի տեսարան է բացւում. Հիւսիս արևելեան կողմում բարձրանում է Լալվար կամ Գինգղար լեռը, փոքր ինչ Հիւսիս՝ Կոշա-բերդ երկու գագաթները, Ալավերդի պղնձահանքը, Հիւսիս արևմտեան կողմից Աթուիկ կոչուած բարձրաւանդակը, Հարաւ-արևմտեան կողմից Սանահնի անտառապատ լեռները, իսկ արևելեան կողմից Հաղբատ գիւղն ու վանքը, Որնակ գիւղի դաշտը, Նորավանք կոչուած դաշտավայրը՝ Ս. Կարապետի մատուռով, որոնցից Սանահնի բաժանւում է միայն Աստուածածնայ ձորով և ալլն։

¹⁾ Վարդ Բարձ Եր 129.

²⁾ Երիցեան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասեան հայք ժմ. դարում. հատոր Բ. Եր, 221. նաև Акты Археогрaфичеcкoй Комисіи т. II.

Երջ. Ա. Երեցեանի 1871 թուին Սանահնի շուրջը կատարած պեղումները ցոյց են տալիս, որ հին կռապաշտական ժամանակներում այստեղ բնակութիւն է եղել. միւսոյն ժամանակ դարեւոր աւանդութիւնն ասում է, թէ առաքեալներն այստեղ խաչ են կանգնել, ուր յետոյ Ս. Լուսաւորիչն եկեղեցի է շինել. և որովհետեւ առաքեալների և Ս. Լուսաւորչի ժամանակ խաչ կամ եկեղեցի կանգնում էին սովորաբար մեհլանների տեղերում, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այժմեան Սանահնի տեղը ոչ միայն քրիստոնէութեան, այլ և կռապաշտութեան ժամանակ սրբավայր է համարուել: Ապա Ռոմանոս Ա. կայսեր (911—945) հալածանքից փախած հայ կրօնաւորները կառուցել են այստեղ Ս. Աստուածածնի եկեղեցին և միաբանութիւն հաստատել: Յետոյ արդէն Աշոտ Ողորմածի կին Խոսրովանոյշ թագուհին հիմն է դրել այժմեան վանքերին իւր երկու որդիների, Սմբատի և Գուրգէնի հոգու փրկութեան համար 967 թուին, ինչպէս երևում է Ս. Բարսեղի կանոնագրի յիշատակարանից, որ Ս. Ջալալեանն արտագրել է Քիւթիւկ կոչուած մատեանից, որ հետեւեալն է.

«Ես անարժանս ի կրօնաւորաց փցուն գրիչս Սիմէօն ի թուականութեան Հայոց ՆԻԱ-ին (972) ի նորաշէն վանքս կոչեալ Սանահին, հրամանաւ հօր իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիւ շինութեան ամբ վեց ¹⁾, զոր շինեաց բարեպաշտ թագուհին Խոսրովանոյշ՝ ամուսին Աշոտայ Հայոց ձահնշահի, որդի Սմբատայ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի...

Պէտք է ասել, որ մեր մատենագիրներից Մինաս Համթերցին Սանահնի շինութեան թուականը 961, իսկ Սամուէլ Անեցին 957 է դնում, սակայն մենք աւելի ճիշտ ենք համարում այս յիշատակագրինը, որ ժամանակակից և նոյն իսկ սոյն վանքումն է եղել:

Սանահնի վանքը բաղկացած է մի քանի եկեղեցիներից և դաւիթներից, որոնք միաժամանակ չեն շինուած: Ամենից առաջ կառուցուած է Ս. Գրիգորի փոքրիկ եկեղեցին, ապա Ս.

¹⁾ 972—6=966—967: Ս. Ջալալեան Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայս. Մ. Ա. եր. 42.

Աստուածածինը, (մօտ 930), յետոյ Ամենափրկիչը (967), Մագիստրոսի ճեմարանը, Մատենադարանը (1063), դաւիթը (1181), նախագաւիթը (ԺԳ դար.) իսկ զանգակատունը, Ս. Յարութեան, Ս. Յակոբի, ինչպէս և բլուրների վրայ գտնուած Ս. Սարգսի և Ս. Կարապետի եկեղեցիների թուականները յայտնի չեն:

Այժմ անցնենք այս մասերի նկարագրութեան.

Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Այս եկեղեցին բարձրանում է այն տեղում, ուր աւանդութեան ասելով ս. առաքեալները խաչ են տնկել և ուր յետոյ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը եկեղեցի է հիմնել: Յայտնի չէ թէ այժմեան շէնքը որ ժամանակի և ում գործն է:

Սա գտնւում է ս. Աստուածածին եկեղեցուց արեւելք, ուղիղ նրա հանդէպը և Նշխարախուցի դաւթին կից:

Ամբողջ շէնքը կառուցուած է կոփածոյ քարից, արտաքուստ կլոր է, չորս ներսանկուածքով և ութ կիսասաներով զարդարուած: Ներքուստ բաժանուած է խաչադիր, կիսաբոլոր խորանների, որոնցից միմիայն արեւելեանի մէջ կայ խորհրդանոց, իսկ արեւմտեան կողմը բացւում է միակ դուռը: Խորանների բոլորակաձև կամարների վրայ բարձրանում է կաթողիկէն, երկու կլոր պատուանդաններով: Երեք խորանների միջից էլ մի մի փոքրիկ, նեղ պատուհան են բացւում: Դուռն արտաքուստ եզրափակուած է կամարով և նշխերով:

Կաթողիկէի խաչն այժմ ընկած է, սեղանը քանդուած. ներքուստ սուղուած է եղել, բայց այժմ միայն կաթողիկէի սուղոն է մնում:

Եկեղեցու տրամագծի երկարութիւնն է 2 սաժէն, 12 վերշուկ. կամարների բարձրութիւնն է 5 արշ. 9 վեր. կամարների միջի տարածութիւնը 2 արշ. 9 վ. կաթողիկէի բարձրութիւնն է 8 $\frac{1}{2}$ արշ.: Դռան բարձրութիւնն է 2 արշ. 10 վ. լայն. 1 արշ. 7 վ.:

Այս եկեղեցու դռան ձախ կողմը կանգնացրած է մի գեղեցիկ խաչքար:

Այս տարի Վեհափառ կաթողիկոսի առանձին խնամքով այս վանքում վերանորոգութիւններ են կատարուում և այս եկեղեցու տանիքն ու կաթողիկէի քանդուածները վերանորոգուած են և կաթողիկէի ծայրին խաչ կանգնեցրած:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՅԻ

Այս եկեղեցին, ինչպէս երևում է թէ ձևից և թէ ճարտարապետութիւնից, աւելի հին է, քան Ամենափրկիչ եկեղեցին, որի մէջ նոյն իսկ բացւում է սրա լուսամուտներից մինը: Կարծւում է, թէ սա կառուցել են Քաղքեդոնի ժողովն չընդունելու պատճառով Ռոմանոս կայսրից հալածուած հայ վարդապետները: Պարզ և նախնական ոճով շինուած մի շէնք է սա, որի քարերն այնքան էլ մաքուր և սրբատաշ չեն: Չորս համաչափ, երկական սափէն լայնութիւն ունեցող կամարներ յանկելով պատերի վրայ՝ միանում են մի մանեկաձև զօտիով, կրելու իրենց վրայ չորս երկար և նեղ լուսամուտներով զարդարուած կաթողիկէն: Կամարների տակ բացւում են մի մի երկար և նեղ պատուհան, իսկ միմեանց յանկելու տեղերում քանդակուած են չորս աւետարանիչների կենդանակերպները:

Եկեղեցու չորս անկիւններում շինուած են չորս խորսաններ, որոնցից սեղանի ձախսկողմեանի մուտքի առջև երկու միակրտուր սիւնների վրայ դրուած է այս եկեղեցու քարից շինուած փոքրիկ կաղապարը: Վերջերքս սպիտակացրել են այս կաղապարը և մէջը ս. Աստուածածնի պատկերը դրել:

Սեղանը զարդարուած է փայտէ քանդակագործ խաչկալով, դռների վրայ կայ ս. Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի, իսկ սեղանին՝ ս. Աստուածածնի պատկերը, թէ խաչկալը և թէ պատկերները նուիրել են իշ. Արղութեանները:

Եկեղեցին երկու մուտք ունի, մինը հիւսիսային կողմից դէպի բակը, միւսը արևմտեան՝ որ բացւում է գաւթի մէջ:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 15 ար. 12 վ. լայն. 12 ար. 3 վ. բարձ. 19 ար.: Իւրաքանչիւր խորանի երկ. 3 ար. 6 վ. լայն. 1 ար. 9 վ. բարձ. 5 արշ.: Դռների բարձրութիւնը՝ 3 արշ. 6 վ. լայն. 1 ար. 7 վ.:

Այս տարի այս եկեղեցու տանիքը նորոգել են:

Ն Ա Խ Ա Պ Ա Ի Ի Թ

Սա մի ընդարձակ, կամարակապ սրահ է, որի մէջ բաց-
ւում է թէ ս. Աստուածածին եկեղեցու և թէ Ամենափրկչի
գաւթի դուռը. արևելեան կողմից էլ սրան խառնւում է Գ.
Մագիստրոսի կամարակապ ճեմարանը, որ տարածւում է ս.
Աստուածածնի և Ամենափրկիչ եկեղեցիների միջև:

Այս նախագաւթը աւելի ուշ (ՓԳ. դարումն) է շինուած
քան ս. Աստուածածին եկեղեցին, որին իբր գաւթ է ծառա-
յում, ինչպէս երևում է նախագաւթի հիւսիսային պատի վը-
րայ եղած արձանագրութիւնից:

Ամբողջ նախագաւթի երկարութիւնն է 23 արշ. լայն.
19 ար. բարձ. $9\frac{1}{2}$ արշ.: Այս տարածութիւնը երկու շարք
սիւներով բաժանուած է երեք մասի, որոնցից իւրաքանչիւրը ա-
ռանձնապէս ունի կամարակապ ձեղուն: Իւրաքանչիւր շարքում
կանգնած են երեք ամբողջ և երկու կիսասներ: Սիւներից մի
քանիսի բնիրը գլանաձև, մի քանիսին էլ ութանկիւնանի
են, հաստատուած քառակուսի պատուանդանների վրայ և
կրում են միքանիսը քանդակագործ, միւսները անքանդակ
վերնախարիսխներ: Իւրաքանչիւր կամարի լայնութիւնն է 3
արշ. 3 վ. իսկ բարձր. 4 արշ. 3 վ.:

Նախագաւթի արևելեան, Ս. Աստուածածնի դռան աջ
կողմը, մի ահագին պատուանդանի վրայ բարձրանում է կար-
միր, միակտուր քարից շինուած մի գեղեցկաքանդակ խաչ
այսպիսի արձանագրութեամբ՝

Նս Դաւիթ իշխանաց իշխան կանգնեցի զսուրբ նշան
գերեզմանի հաւր իմոյ Գրիգորի, որք երկրպագէք յաղաթս
իշէք:

Նախագաւթի արևմտեան պատը, վեց գեղեցիկ կիսաբաց
կամարներ է կազմում, որոնց վրայ երեք նեղ և երկար պա-
տուհաններ են բացւում: Այս կամարներն այժմ մի քանիսն
ամբողջովին, մի քանիսն էլ կիսով չափ ծածկուած են: Այս
ծայրիններում, երեսը գէպի դուրս ուղուած կանգնեցրած են
մի մի հրաշալի, գեղեցկաքանդակ կարմիր խաչաքարեր, որոն-
ցից հարաւայինի վրայ, նախագաւթի միջից կարդացւում է.

՚ի ՈԿԴ. *) թուին կանգնեցաւ խոսչս յիշատակ Սարգսի որդւոյ Սմբատայ թողն Համազասպեանց, որ մնուաւ ՚ի պատերազմի եւ թաղեցաւ ի դուռն Աստուածածնի եւ որդի նորիս Սմբատ եւ ամուսին Աղուտ ետուն ի Մըղարտն Զարլսադանց հայրենիքն ամենայն շահու զենով յԱստուածածին եւ խ. օրավար հող ուլ զայն հանէ յԱստուածածնէս դ. սբ. Ժողովոցն նգովեսցի յԱստուծոյ: Նս հայր եւ վարդապետ Գրիգոր, Վարդան եւ ամեն միաբանքս տուաք զամեն եկեղեցիքս քառասնից տաւնին զերկու եկեղեցին Սմբատայ եւ Սարգսի: Ուլ խափանէ զվերո գրեալ նգովսն առցին:

Երկրորդ խաչքարի միայն առաջին երեսի վրայ կայ Հետեալ բառերը:

Նշանդ Աստուծոյ աւգնեա Զրդի Խորիշահի...

Նախագաւթի ամբողջ յատակը պատած է մեծ և փոքր տապանաքարերով, որոնց միայն մի քանիսի վրայ կան տապանազրեր: Սրանք ցոյց են տալիս, որ այստեղ ամփոփուած են վանքի բարերօր իշխանները, վանահայրերը և վերջին ժամանակներս իշխան Արղութեան Երկայնաբազուկ տոհմից մի քանի անդամները:

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Սա Բագրատունեաց Աշոտ Ողորմած թագաւորի և նրա կին՝ Խոսրովանուշի ձեռակերտն է, շինուած 967 թուին և վերանորոգուած 1184 թուին, Յովհաննէս եպիսկոպոսի հոգա տարութեամբ և Գրիգոր Տուտէորդի վարդապետի օգնութեամբ, ինչպէս երևում է եկեղեցու արևմտեան դռան ճակատին եղած արձանագրութիւնից:

Ամբողջ եկեղեցին շինուած է սրբատաշ քարով, անսլւն է և գմբէթաւոր: Պահպանելով նախնական, բաղիլիկային ձևը, չորս խորանների վրայով բոլորում են չորս կիսաբոլոր կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է ահագին գմբէթը՝ միմիայն չորս լուսամուտներով զարդարուած: Ուրիշ ութ պատուհաններ ևս լուսաւորում են եկեղեցին: Բոլոր խորաններն էլ երկյարկա-

*) 1215.

նի են, բոլորի մէջ էլ կան պատարագամատոյց սեղաններ, այնպէս որ այս եկեղեցին իննը սեղան ունի, մինը աւագ սեղանինը, ութը խորաններինը: Երկրորդ յարկի խորանները բարձրանալու համար մի մի նեղ անցք են թողնուած շարժական սանդուխտ դնելու:

Սեղանին կից, ձախակողմեան խորանի մէջ կան երկու գաղտնի պահարան և մուտք դէպի սեղանը, իսկ աջակողմեանի իսկականի դուռը քարով պատած է և միայն սեղանի կողմից մի դուռ է բացուած: Այստեղ այժմ պահոււմ են եկեղեցու սրբութիւնները:

Եկեղեցին ունի երկու դուռը, մէկ հարաւային կողմից, որ այժմ փակուած է, միւսը՝ արեւմտեան, որ բացոււմ է գաւթի մէջ: Այս դուռը շատ գեղեցիկ է. եզրափակող նշխերին կից ձգոււմ են երկու միմեանց միացած կիսասներ, կրելով մի բոլորակ կամար: Սրանց կողքին միւսնոյն ահագին քարից կերտուած երեք, մէկը միւսից աւելի բարձր կիսասիւններ տալիս են համակեդրոն երեք կամարներ, որոնցից ամենաբարձրի մէջ տեղում ցցուած է մի կենդանու գլուխ:

Դրան բարձրութիւնն է 3 արշ. $5\frac{1}{2}$ վ. լայնութիւնը՝ 2 արշ. $1\frac{1}{2}$ վ.:

Եկեղեցու արտաքին, արեւելեան ճակատը զարդարուած է ինը գեղեցիկ, կիսասիւնների վրայ յանկած կամարներով, որոնցից մէջտեղինը աւելի մեծ է և պատում է սեղանի վրայ բացուող բաւական մեծ պատուհանը: Սրա վերև քանդակուած են երկու քղանցքաւոր հանդերձով և սրածայր գլխարկով մարդ՝ ձեռքերին այս եկեղեցու կաղապարը բռնած: Փոքր ինչ վերև արձանագրուած է.

Կիւրիկէ թագաւոր եւ Սմբատ թագաւոր:

Միւս պատերին ևս կան մի քանի սիւնազարդ կամարներ:

Այս տարի կտուրի քարերն փոխել են և կաթուղիկէն իւղաներկով ներկել:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 29 արշ. լայն. 18 արշ. բարձր. 32 արշ.: Կամարների բարձրութիւնն է 17 արշ. իսկ միջի տարածութիւնը՝ 9 արշ. 6 վ.: Բեմի բարձրութիւնն է 1

արշ. 12. Ներքին խորանների երկարութիւնն է 7 արշ. 5 վ. լայն. 2 արշ. 5 վ. բարձր. 5 արշ. 4. վ. Վերին խորանների երկար. 5. արշ. $10\frac{1}{2}$ վ. լայն. 2 արշ. վ. $6\frac{1}{2}$ վ. բարձր. 4 արշ. 12 վ.:

Գ Ա Ի Ի Թ

Ամենախրկիչ եկեղեցու արևմտեան կողմում զտնւում է գաւիթը, որ կից է նաև նախագաւթին և բացւում է նրա մէջ: Սա Ամենախրկիչ եկեղեցուց բաւական ուշ է շինուած, փրկչական 1181 թուին, Յովհաննէս առաջնորդի ձեռքով: Այցելուն հիացմամբ կանգ է առնում հաստ և գեղեցիկ չորս սիւնների առաջ, որոնց վերայ յանկում են բոլորակաձև կամարներ, կրելով իրենց վրայ գմբէթը, որի ծայրի լայն բացուածքից լոյսը առատութեամբ ներս է թափանցում, իսկ հոսած անձրևը հաւաքւում յատկապէս այդ նպատակով յատակին դրուած քարէ աւազանի մէջ:

Սիւններից իւրաքանչիւրը բաղկացած է երեք ահագին քարերից. պատուանդանը ներկայացնում է մի քառակուսի սալ, վերան մի գունտ, 1 արշ. 7 վ. տրամագծով, բունը միակտուր, $2\frac{1}{2}$ արշ. բարձրութեան և 1 արշ. 1 վ. տրամագծով գլան է, վերնախարիսխը նման և համաչափ պատուանդանին, միայն հակառակ, նախ գունդը և ապա սալն է դրուած: Սալերի վրայ քանդակուած են ահագին մեխեր: Այս սիւնները շինել են Կիւրիկէ թագաւորի երեք դուստրները և թագուհու հօրաքոյրը, ինչպէս երևում է հէնց իրենց սիւնների վրայ զտնուող արձանագրութիւնից:

Հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ կան մի մի երկար ու նեղ և երկական կլոր պատուհաններ, ինչպէս և մի մի դուռն, որոնցից հարաւայինը ծածկուած է, իսկ հիւսիսայինը, որ բացւում է նախագաւթի մէջ, բաւական գեղեցիկ է:

Գաւթի յատակը ծածկուած է ութսունի չափ ահագին տապանաքարերով, որոնցից նշանաւոր է այս գաւիթը կառուցող Յովհաննէս առաջնորդին՝ եկեղեցու դռան առաջ և Մովսէս Զաքարեան Երկայնաբազուկ Սրբութեանինը, որ Դսղոստանը

նուաճող գորավարներէց է և որի արձանը կանգնեցրած է
Թեմիր-խան-ձուրայում:

Այս տարի սրա կտուրը վերանորոգել են մասամբ իւր հին,
մասամբ էլ Աղէքսանդրապօլից բերած քարերով:

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՃԵՄԱՐԱՆ

Ամինափրկիչ և Ս. Աստուածածին եկեղեցիներին կից, ու-
թական քառանկիւնի սիւների վրայ բոլորում են ութ ուռմա-
նական կամարներ, յառաջացնելով 16 արշ. երկ. $3\frac{1}{2}$ արշ.
լայն. և $6\frac{1}{2}$ արշ. բարձր. մի սրահ: Սիւները դրուած լինելով
գետնից մի արշինաչափ բարձր պատի վրայ, սիւների միջի
տարածութիւնները մի մի նստարան են ներկայացնում: Սրահը
արևմտեան կողմից բաց է և խառնում է նախագաւթին, իսկ
արևելեան կողմում կանգնած են մի մեծ և կողքերին մի մի փոքր
խաչքար: Միջի խաչքարի վրայ արձանագրութիւն չկայ, իսկ
միւս երկուսի վրայ կարդացում է.

✓ Ս. Խաչս քարեխաւս պը ծորկուն թվ... որդի Դաւ-
թի զաւրավարին.

Միւսի վրայ.

✓ Սք. Նշանդ տէրունական Տէր Սարգսի լեր քաւարան.
թվին ծԾ*) (?)

Այս սրահի յատակը ծածկուած է տապանաքարերով, որոն-
ցից միայն մինի վրայ կայ «Վարդսն սարկաւազ» տապանա-
գիրը:

Աւանդութեան ասելով Գրիգոր Մագիստրոսը այս սրա-
հումն է ուսուցել իւր աշակերտներին, ուստի և այս շէնքը
նրա անունով կոչւում է Մագիստրոսի ճեմարան:

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ

Ս. Աստուածածին եկեղեցու արևմտեան կողմը, պատին
կից, երկու կամարակապ սրահներ են եղել, որոնք 1836
թուին Յարութիւն եպիսկոպոս Տէր Բարսեղեանը քանդել և
քարերն աղբիւրի շինութեան վրայ է գործ դրել: Այս սրահ-

*) 606 Փրկչ. (?) Թերևս ձե—1056.

ներից մինի տակ հանգչում է Կիւրիկեան թագաւորութեան հիմնադիր Գուրգէնի, իսկ միւսի տակ նրա որդու՝ Գաւիթ Անհողին թագաւորի նշխարները: Առաջնի վրայ կայ միակտուր, եռանկիւնաձև մի ահագին տապանաքար՝ այս տապանադրով:

Այս է հանգիստ Գուրգէնայ որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին:

Միւսի հետքն անգամ չի երևում:

Սրանց շուրջը կան նաև ուրիշ գերեզմանաքարեր, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է. Այս է հանգիստ Ներսէս փիլիսոփայի:

ՋԱՆԳԱԿԱՆՈՒՆ

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու հիւսիսային պատին կից բարձրանում է կոփածոյ քարերով շինուած զանգակատունը: Սա մի քառանկիւնի շէնք է, փոքրիկ, սիւնադարդ կաթուղիկէով:

Գլխաւոր մուտքը գտնւում է արեւմտեան կողմում. երկու սիւնների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, որոնց երկու կողմում քանդակուած են մի մի բազէ. մի ուրիշ քառանկիւնի շրջանակ պարփակում է դուռը, որ այժմ քարով ծածկուած է: Գրան վերև մի խաչաձև բացուածք կայ, որի մէջ դրուած է մի կարմիր քարէ գեղեցկաքանդակ խաչ: Սրա երկու կողմում և վերևը, նոյնպէս պատի մէջ դրուած են մի մի դեղնագոյն քարէ քանդակակերտ խաչ: Երկու մեծ և մի փոքրը պատուհան աններդաշնակ կերպով բացւում են և տգիղացնում ընդհանուր տեսքը: Միւս կողմերին ևս կան մի մի հասարակ դուռ և մի քանի պատուհան:

Ջանգակատան մէջ քարէ, 18 աստիճանաւոր սանդուղով բարձրանում են մի սրահ, ուր կայ երեք խորան: Սրանցից իւրաքանչիւրն ունի մի փոքրիկ և նեղ լուսամուտ:

Այս սրահից նոյնպիսի քարէ 13 աստիճանաւոր սանդուխտ բարձրացնում է մի ուրիշ մեծ սրահ, որից չորս կողմը բացւող պատուհանները մի գեղանկար տեսարան են պարզում դիտողի

առջև: Կաթուղիկէն յենուած է վեց սիւների վրայ, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է չորս կիսասիւններից:

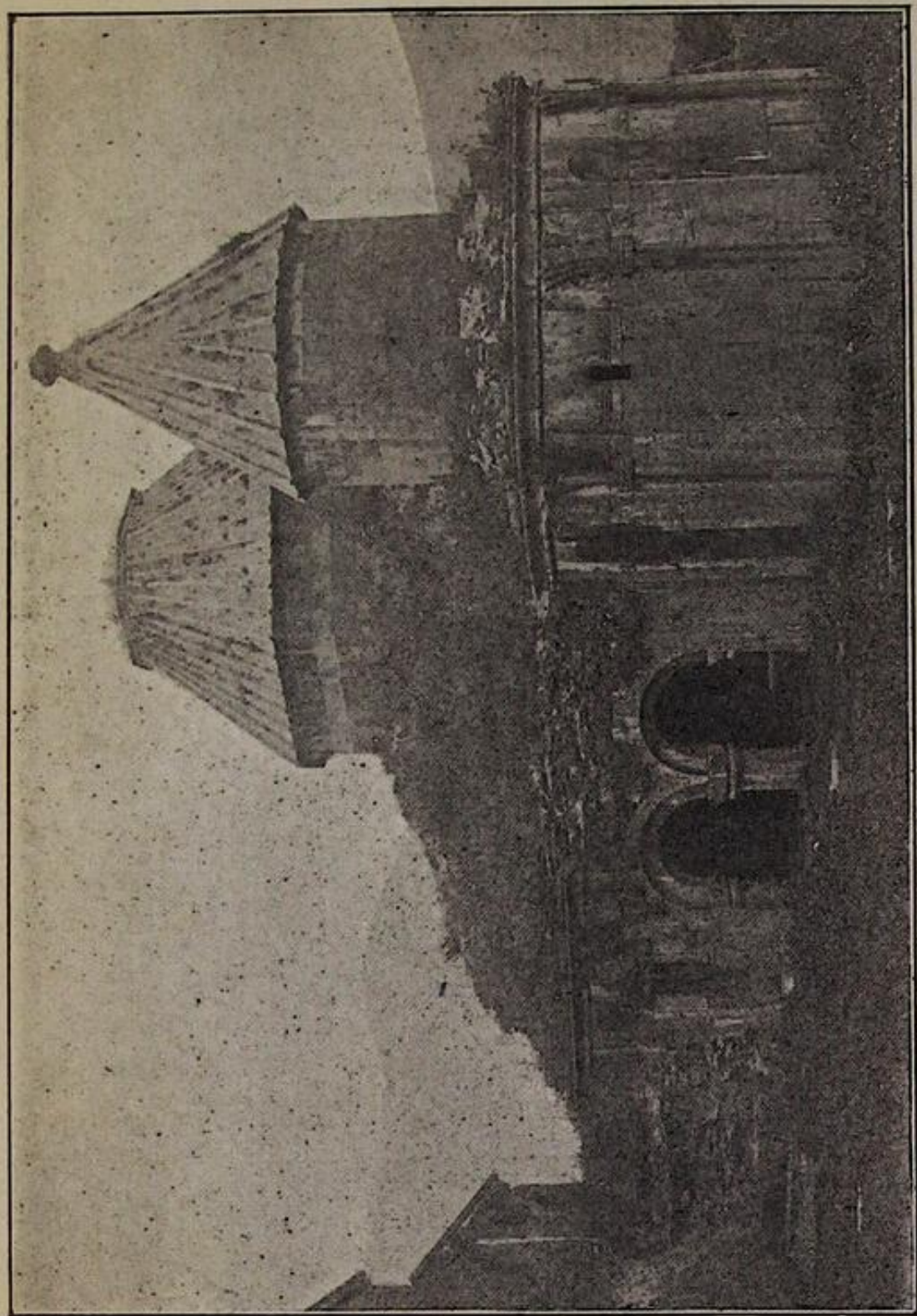
Ջանգալատան բարձրութիւնն է 28 արշին, իսկ երկարութիւնն ու լայնութիւնը տասական արշին:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ԿԱՄ ՆՂԽԱՐԱՏՈՒՆ

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու մօտ, նրան իւր փոքրիկ գաւթով կից գոնւում է մի հրաշալի շէնք, որի նշանակութիւնն և ումնից շինուիլը որոշող արձանագրութիւնը թէև այժմ անհետացած է, սակայն ընդօրինակութիւնը պահպանուել է Ս. Ջալալեանի աշխատութեան մէջ: Սրանից երևում է, որ այս շէնքը շինել է Դաւիթ արքայի դուստր Հրանուշ թագուհին 1063 փրկ. թուին և յատկացրել է նշխարներ և մատեաններ պահելու:

Չէնքը քառակուսի է, անսիւն և գմբէթաւոր: Իւրաքանչիւր կողմի երկարութիւնն է 12 արշ. 12 վերշոկ, իսկ բարձրութիւնը՝ 16 արշ. 8 վեր.: Մի մի հրաշագեղ կիսասիւններ բարձրանում են իւրաքանչիւր պատի մէջ տեղում, որոնց վրայ պատերի անկիւններով անցնելով բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով իրենց վրայ գմբէթը: Վերջինս ոչ թէ կոնաձև է, այլ վեց կարգ միմեանց վրայ յենուած կանոնաւոր ութանկիւնանիների, որոնք հետզհետէ փոքրանալով մի բաւական մեծ անցք են թողնում լոյսի համար: Մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհան էլ կայ արևելեան պատում: Բոլոր պատերի մէջ կան մեծ և փոքր, գեղեցիկ նշխերով եզրափակուած կամարակապ դարակներ, որոնցից մինը ծխնելոյզ ունենալով ծառայել է իբր վառարան:

Չատ նշանաւոր են կիսասիւնները, որոնք բոլորն էլ ձևով միմեանցից տարբերում են: Սրանցից մինի բունը ներկայացնում է մի միակտուր կիսագլան 2 արշ. բարձրութեան, վերան երեքական բարակ և մէջտեղը մի հաստ, զանազան նշխերով ծածկուած սիւներ կերտուած, որոնք կամարներով միանում են միմեանց հետ: Վերնախարիսխը քառանկիւնի է,

Мон. de Sanahine.

Մանաճիւն. նշխարաբանոց եւ Ս. Իրաւաբոյիչ.

Мон. Санатна.

Крестъ въ Санаинъ. Մարգարի խաչը Մանանդում. Croix à Sanahine

նոյնպէս նշխերով ծածկուած: Մնացած երեքը նոյնպիսի կիսադլաններ են, որոնց առաջի մասում մի մի կիսասիւն է կերտուած, զանազան, միմեանցից տարբեր նշխերով զարդարուած: Միւսնոյն ժամանակ սրանց վերնախարիսիւններն էլ տարբերում են միմեանցից. մինի վրայ երկու, միմեանց փաթաթուած օձեր են կերտուած, միւսը հնգանիստ է, իւրաքանչիւր երեսին մի խաչ քանդակուած, վերին էլ մի խաչ կանգնեցրած:

Միակ դուռը, որ բացուում է գաւթի մէջ՝ սիւնազարդ է, արարական կամարներով:

ՓՈՔՐԻԿ ԳԱԻԻԹ

Նշխարատան առաջ կայ սրբատաշ քարերից շինուած մի փոքրիկ գաւիթ. սրա արևմտեան կողմը բոլորովին բաց է, հարաւայինը ներկայացնում է երկու կամարակապ անցք, կողքերին մի մի պատուհան, արևելեան կողմը պատած է պատով, որի մէջ կանգնած են եղել երկու խաչարձան, որոնցից այժմ միայն մինն է կանգուն և կրում է հետևեալ արձանադրութիւնը.

Ի ՈԺ [ծուին *)] ի [թագաւորութեան վրաց Գէորգեայ կանգնեցաւ սր. Ամենափրկիչս ի ըարեխօսութիւն հաւատացելոց:

Գաւթի յատակը ծածկուած է տապանաքարերով, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Ծգնաւորն պատրոն նրջիսն է, քոյր պատրոնսցն Զարարէի եւ իւանէի:

Գաւթի երկարութիւնն է 14 արշ. 7 վերշ. լայն. 3 արշ. 13 վ. բարձրութիւնը 6 արշ. 3 վերշ.:

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Սպասալարների դամբարանից դէպի արևելք, Գրիգոր Տուտէորդու դամբարանի մօտ գտնուում է սբ. Յարութեան, եկեղեցին, որ սրբատաշ քարից շինուած, առանց դմբէթի մի շէնք է, 6 արշ. 3 վ. երկ. և 4¹/₂ արշ. լայնութեան: Մի զեղեցկա-

*) 1161 Փրկ

քանդակ դուռ բացւում է արեւելեան կողմում: Ներքուստ եկեղեցին մի միջնորմով բաժանւում է երկու փոքրիկ պատարագամատոյց խորանների, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհան:

Ս. ՅԱԿՈԲ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ

Սպասալարների դամբարանից դէպի արեւելք, փոքր ինչ հեռու գտնւում են ս. Յակոբ եկեղեցու աւերակները, որոնք ցոյց են տալիս, որ սրբատաշ քարից շինուած բաւական ընդարձակ է եղել:

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

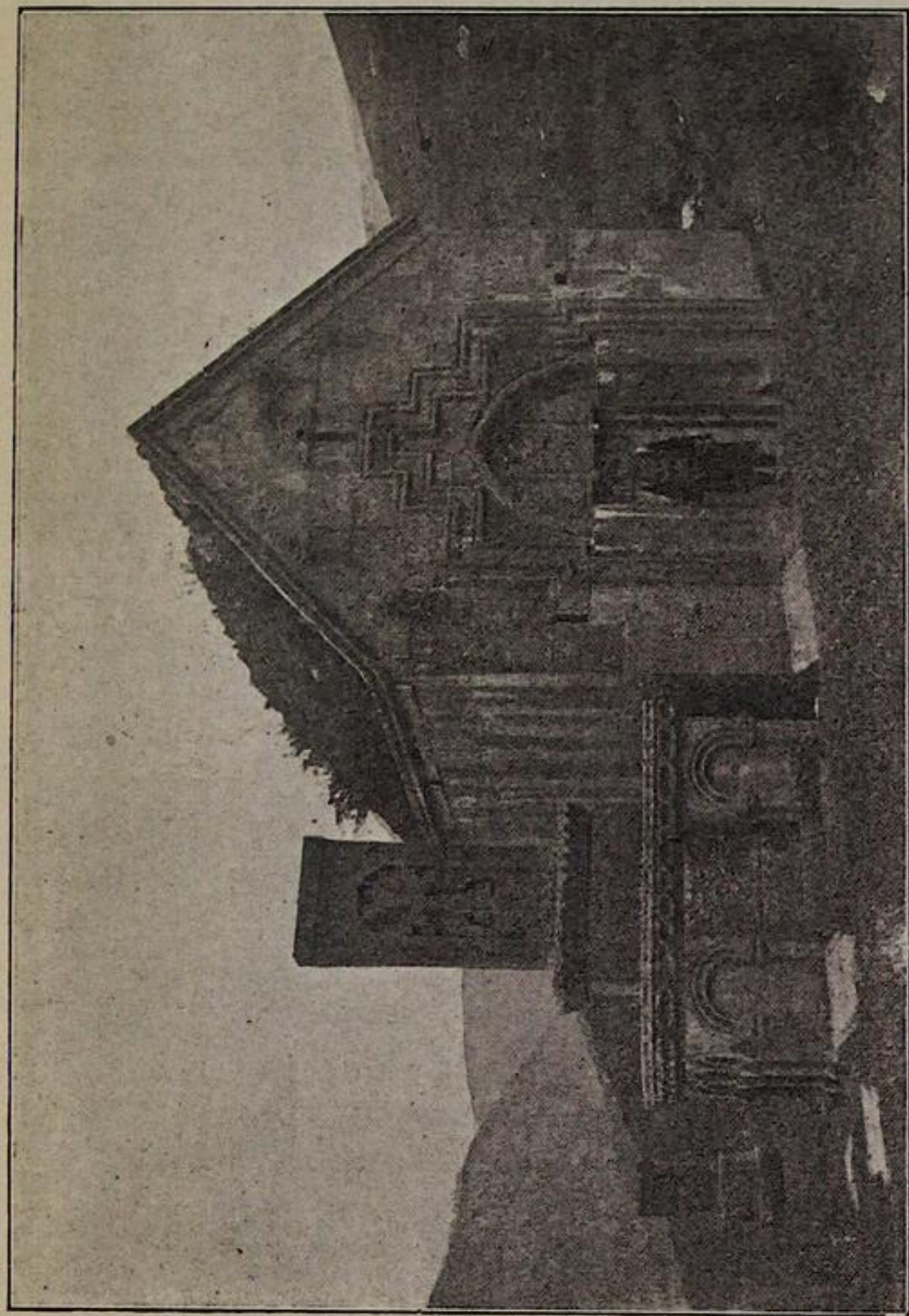
Անտաշ՝ Հասարակ քարից շինուած այս փոքրիկ, կամարակապ և անդմբէթ եկեղեցին կանգնած է Ամենափրկիչ եկեղեցու հարաւ-արեւմտեան կողմը ցցուած ապառաժոտ բլրի գագաթին: Սա ունի մի պատարագամատոյց սեղան, բարձրում մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհան:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Սա էլ գտնւում է գիւղի արեւելեան կողմում բարձրացող փոքրիկ բլրակի վրայ և որբատաշ քարերով շինուած մի կամարակապ, անսիւն շէնք է. ունի մի դուռն արեւմտեան և մի ուրիշը՝ հիւսիսային կողմից դէպի պատարագամատոյց սեղանը: Եկեղեցին կիսաւեր է, սակայն տօնի օրը, հրբ շրջակայ գիւղերից բաւական ուխտաւորներ են գալիս՝ պատարագ է մատուցւում:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԷՈՐԴՈՒ ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ

Սա գտնւում է ս. Յարութիւն եկեղեցու հիւսիսային կողմում: Երեք արշին, 5 վ. բարձրութեան, 4 արշ. երկարութեան և 3 արշ լայնութեան մի սլատուանդան է, կողքերը կամարակապ սիւններով զարդարուած: Սրա վրայ բարձրանում է 3 արշ. 2 վ. բարձր. և 1 արշ. 7 վ. լայնութեան միակտուր կար-

Томbeau de G. Toutevordi

Երբիս Գ. Տութեօրժի

Դրօբնիւն Դ. Դութեօրժի

միւր քարից, հրաշալի քանդակներով եզրափակուած խաչը, որի ետեւում գրուած է.

Յամի յորում եղել կատարումն արքային Վրաց Գուրգէնի եւ Դրիգոր վարդապետ որդի Տուտայ Խաչենցի որ քնակեալ ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս կանգնեցի զխաչս ի վերայ հանգստարանի իմոյ ակնունելով ելից կենցաղոյս, եւ արդ անկեալ դնիմ առ ոտս քո նշանդ Աստուծոյ եւ աղաչեմ անբարբառ շրթամբ զի ի մեծի նրեւմա՛ր քո լինիցիս բարեխօս անարժան ծառայիս Բսի: Եւ որք նրկրպագէք յիշեցէք ի Յս. Բս. կանգնեցաւ ի հայրանատուութեան Յովնաննէսի, յորում ամի նորոգեցաւ կաթողիկէն սբ ի թուին ՈԼԴ*): զՄխիթար կազմիչս յիշեցէք ի Բրիստոս:

ՍՊՈՍԱԼԱՐՆԵՐԻ ԴԱՄԲՐՈՆՆԸ

Սա դտնուում է Ամենափրկիչ եկեղեցուց-դէպի արևելք, վանքի պարսպից դուրս, հազիւ 18 սաժէն հեռաւորութեան վրայ:

Սա բաղկացած է մի երկար և կամարաձև, կողքերին մի մի կլոր և գմբէթաւոր փոքրիկ մատուռներից: Սրանց երեքի տակը, չորսական կիսասիւնների վրայ բոլորում են չորս կամարներ, հովանսւորելով Զաքարէ սպասալարի, իւր հօր՝ Սարգսի և պապի եղբայր Վահրամի գերեզմանները: Միակտուր, ահագին տափարակ տապանաքարերի զլիւններին բարձրանում են նոյնպէս ահալին, միակտուր և զեղեցիկ քանդակներով շրջապատուած մի մի խաչքար: Սրանցից երկուոր ալլևս չկան, իսկ երրորդի վրայ գրուած է.

Նշան Աստուծոյ քարեխաւս լեր ամիր Սպասալար Հայոց եւ Վրաց Սարգսին:

Խաչքարի ստորին մասում գրուած է.

Ի ՈԼԶ թուին **) կատարեցաւ ի Բս. ԻԲԵԾՆ Սար-

*) 1185 Փրկ.

**) 1187 Փրկ.

գիս, որդի Զաքարէի, թողն Աւագ Սարգսի. որդիքս Զաքարէ եւ Իվանէ կանգնեցաք զխաչս, յիշեցէք:

Այս դամբարանին կից, բայց նրանից փոքր ինչ յարձր, անսիւն, կամարակապ մի շէնք է շինուած, մի երկար ու նեղ և մի կլոր պատուհաններով, ուր թաղուած են Արղութեան Երկայնաբազուկ տոհմի անդամներից 14 հոգի: Սրա միակ, արևմտեան կողմի սիւնսյգարդ և կամարակապ դրան վրայ քանդակուած է մի խաչ, կողքերին մի մի աղանի, իսկ շուրջը՝ հետեւեալ արձանադրութիւնը.

Զաքարէ եւ Իվանէ որդիք մեծին Սարգսի շինեցաք զհանգստարանս. յիշեցէք ի Բս. ի թվին Հայոց ՈԼԸ *):

ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔՈՅԱՆԱՅԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Հաղբատի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի ուսուցիչ Յովհաննէս քահանայի դամբարանը գտնուում է ս. Յարութիւն եկեղեցուց դէպի արևելք, փոքր ինչ հեռու: Սա կարմիր քարէ քերուրաքանդակ մի խաչքար է, կանգնեցրած մի բարձր պատուանդանի վրայ: Գիւղացիները սրտն «Սնուցիչ» են անուանում:

Խաչքարի յետևը արձանադրուած է.

Ես Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Հաղբատայ կանգնեցի զխաչս ի հանգստարանի ուսուցանողին իմոյ Յովհաննէս քահանայի, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Բրիստոս:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Վանքից դուրս, դիւղի հարաւ—արևմտեան ծայրին գտնուում է կամարակապ աղբիւրը, որ շինել են տուել Զաքարէ և Իւանէ սպառաւարները: Այս ջրի մի մասը բերուած է վանքի դուռից, որի վրայ շինուած կամարակապ շէնքի ճակատին արձանադրուած է ջուրը բերողի անունը, որ հետեւեալն է.

*) 1189 Փրկչ.

1835 թ. Եւրոպայի արքեպիսկոպոս շինեաց զադ-
րիւրս այս յորդանոս, ով վայելողը այս ջրոյս յեշեցէք
զսա առ Տէր Երսուս. սա էր տոհմէն Տէր Բարսեղեանց
եւ սահմանէն Տաւուշայ. անտի Սանահին յաջորդեաց.
արդեամբ իւրով զայս յորինեաց:

ՍԱՆՍՏՆԻ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վանքում կան Հետեւեալ Սրբութիւնները, որոնք պա-
ւում են Ս. Նշան եկեղեցու խորանում: Տարուայ ընթացքում
այս սրբութիւններից մի քանիսր և մանաւանդ Ս. Նշանը
վանաՀայրը ման է ածում գիւղերը և նուէրներ հաւաքում:

Ս. Նշան մասը, ամփոփուած մի ականակու իւսի մէջ,
և դրուած մի աւետարանաձև արծաթեայ պահարանում, որի
փականները դարդարուած են ոսկեջրած պատկերներով: Այս
պահարանը, ինչպէս երևում է վրայի գրութիւնից, շինել է
տուել Բարսեղ արքեպիսկոպոսը 1566 թուին: Սոյն պահարա-
նում պահւում է նաև Ղուկաս աւետարանչի ծնօտի մասը:

Ս. Լուսաւորչի աջը. արծաթեայ է, ոսկեջրած. ներկա-
յացնում է մի բազուկ, բութ և մատնեմատը միասին ծալած,
այնպէս՝ ինչպէս սուրբաբար բռնում են հոգեւորականները խա-
ղաղութիւն առելիս: Բազուկը դարդարուած է ակնազարդ ապա-
րանջաններով, մատնեմատը՝ մի մատանիով: Զինուած է 1685
թուին յիշատակ թամարի որդի Մանուչարին:

Ս. Օհան Օձնեցու աջը. արծաթեայ, ոսկեջրած ակնե-
րով և մի մատանիով զարդարուած: «Յիշատակ է Պօղոս եպիս-
կոպոսին, ի վայելչութիւն սբ. Օհան Օձնեցուն: Զինուած է
1685 թ. ի թագաւորութեան շահ Սուլէյմանին և հայրապե-
տութեան Տեառն Եղիազարին և խանութան Լօռու Թահ-
մազ զուլի խանին և իւր Աղայ Զահ-Մուրատ բէկին. սուրբ
Օհանաթէմ Աբաղին և Զահ զադուն. շինեցաւ ձեռամբն ուս-
տայ Յովասափին և Սարգսին: Ստուած պահէ աշխատողին
Ամէն»:

Ս. Աստուածածնի մազը եւ զգեստի կտորը, ամփո-

փուլած են մի ականակուռ խաչի մէջ և դրուած աւետարանաձև, արծաթեայ և ոսկեզօծ պահարանում, որի վրայ դրուած յիշատակարանից երևում է, որ «Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղուծեան արքեպիսկոպոսն յետ աւերման աշխարհին վրաց ի Պարսիկ Աղա-Մահմէտ խանէն, 1795 թուին երկրպագութեան է եկել Սանահնի և Հաղբատի վանքերին, տեսել է նրանց ամայութիւնը, մղկտացել է նրանց վրայ և շինել է տուել այս պահարանը, նրանց մէջ ամփոփել վերոյիշեալ սրբութիւնները և նուիրել Սանահնի վանքին»:

Թովմա առաքեալի մատուցածը. դրուած է մի արծաթեայ ոսկեջրած խաչի մէջ, իսկ խաչը պահւում է մի աւետարանաձև արծաթեայ, ոսկեջրած պահարանում, որի վրայ նկարուած են՝ Պօղոս և Պետրոս առաքեալները, բարձրում հրեշտակներ՝ ամպերով պատած: Այս պահարանի մէջ առանձին ապակեածածկի տակ դրուած են նաև մի քանի քարեր, ապակիներից մինի վրայ գրուած է. Սրբազան սբ. գերեզմանի վիմիցն է, որ մըշտապէս բերէ զոյս իւր հաւատացելոց». միւսի վրայ. «Համբարձման տեղի քարիցն է, որ համբարձաւ Տէրն մեր»: «Մասունքը» յիշատակ է աւագ, քահանայ Տէր Ղազարին Սահառունեաց, ի դուռն Սանահնայ սրբոյ վանից. յառաջնորդութեան Առաքել արքեպիսկոպոսին 1817 ամի:

Թովմա առաքեալի ակունքը. սա ապառաժ կոչուած ոսկրն է, բամբակի մէջ փաթաթուած և դրուած աւետարանաձև, ականազարդ արծաթեայ պահարանի մէջ, որ ծածկւում է ոսկեջրած երկփեղկեան դռնակով: Սրա վրայ նկարուած է Թովմաս առաքեալ, ձեռին մի թուղթ, արաբերէն գրութեամբ:

ՍՈՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔՆ ՈՒՆԻ

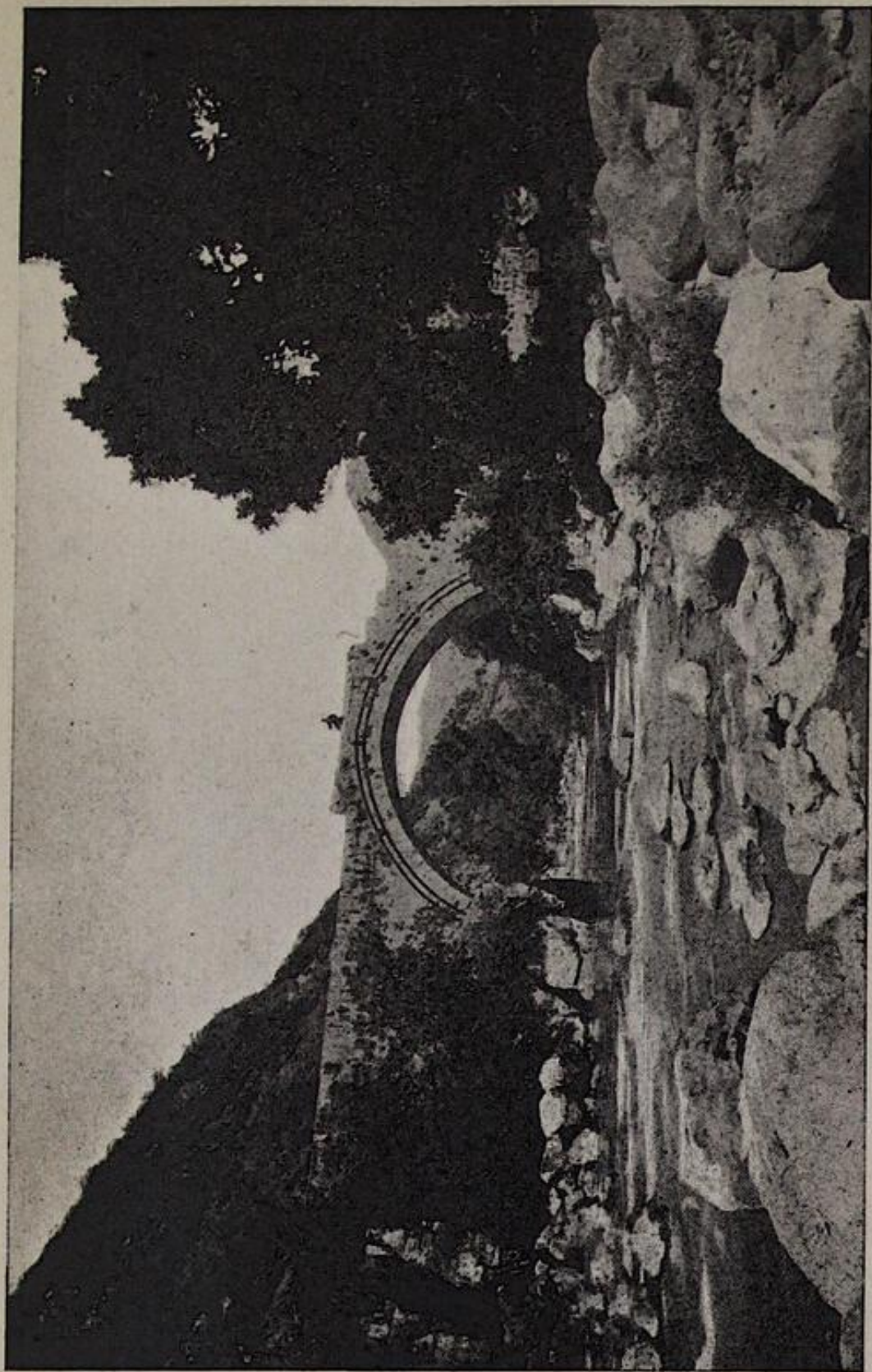
1) Վարելահող և անտառ՝ 549 դեսիատին 270 ք. ս.

2) Արօտատեղի՝ 127 դեսիատին, 140 սաթէն:

3) Մի ջրաղաց երեք քարանի.

4) Մի այգի, մի դեսիատին մեծութեան:

Վանքը պահպանում են մի եպիսկոպոս և մի վարդապետ:

Տանահինի փայտեղծ ծածկի շինությունը (XIII դ.) Վերին Սանահինում (XIII c.)

ՍԱՆԱՀՆԻ ԿԱՄՈՒՐՁԸ

Ճարտարապետական տեսակետից առանձին ուշադրութեան արժանի այս կամուրջը ձգւում է Սևորդեաց ձորում Գեղեղ գետի վրայ: Սա կառուցել է, ինչպէս տեսանք, ¹⁾ Կիւրիկեան Աբաս Բ. (1234) թագաւորի կին և քաջարէ ու իւրանէ սպասալարները քոյր Նանան, ի յիշատակ իւր վաղամեռիկ ամուսնուն: Կամուրջը շինուած է տաշած քարից, և բաղկացած է մի մեծ կամարից, որի մի ծայրը հանգչում է ժայռի, իսկ միւսը՝ հաստատուն պատուանդանի վրայ. և դէպի հարաւ իջնում է աստիճաններով: Կամուրջի երկու կողմում ձգւում են քարէ պատնէշ, զարդարուած առիւծի չորս արձաններով: Կամուրջի ցածր մասում կանգնած է մի խաչքար, որ կրում է վերոյիշեալ պատմական տեղեկութիւնը բովանդակող մի արձանագրութիւն:

Կամուրջի երկարութիւնն է 28 սաժէն, իսկ լայնութիւնը, 5 արշին 3 վերշոկ, կամարի բարձրութիւնը ջրի մակերևոյթից մինչև 20 արշին:

Չնայելով որ մօտ եօթ դար է անցել հիմնարկութեան օրից, այնուամենայնիւ բոլորովին կանգուն է այս հոյակապ շէնքը: Այս կամուրջի մօտ Թիֆլիս-Կարսեան երկաթուղու մի տախտակամած է շինուած, ուր երկաթուղին մի քանի րոպէ կանգ է առնում: Այստեղից մի սաստիկ քարքարոտ և ոլորապտոյտ ճանապարհ ահռելի ժայռերի կրճքով բարձրանում է դէպի Սանահնի վանքը, որ հազիւ հինգ վերստ հեռու լինի: Այժմ վեհափառ կաթողիկոսի հոգատարութեամբ այս ճանապարհը հարթւում է, որով և շատ մեծ դիւրութիւն է ընծայւում թէ ուխտաւորներին և թէ Սանահնի ամարանոց գնացողներին ²⁾:

¹⁾ Տես եր. 316

²⁾ Սանահնի, ինչպէս և Հաղբատի շուրջը գտնուած ալքերի մասին կը խօսենք յետոյ, բոլոր ալքերի հետ միասին:

ՀԱՂԲԱՑ

Սանահնին մրցակից և նրան թէ իւր ճարտարապետութեամբ և թէ իւր կրօնական, հասարակական գործունէութեամբ գերազանցող այս հռչակաւոր վանքը բարձրանում է համանուն գիւղի մօտ, Սանահնից արեւելք, հազիւ 5 վերստ հեռու մի եռանկիւնաձև հարթութեան վրայ, որի հարաւային կողմից ձգւում է Սեղիկի ձորը, համանուն վտակով, արեւմտեան կողմից Կայենոյ և Դեբեդի ձորերը, իրենց յորդառատ ջրերով, հիւսիսային կողմից այս հարթութիւնը մօտ չորս վերստ շարունակուելով՝ ընդհատոււմ է Խրմա-ձորով, իսկ արեւելեան կողմում միանում Տէրունական և Ս. Լուսի անտառապատ լեռներին:

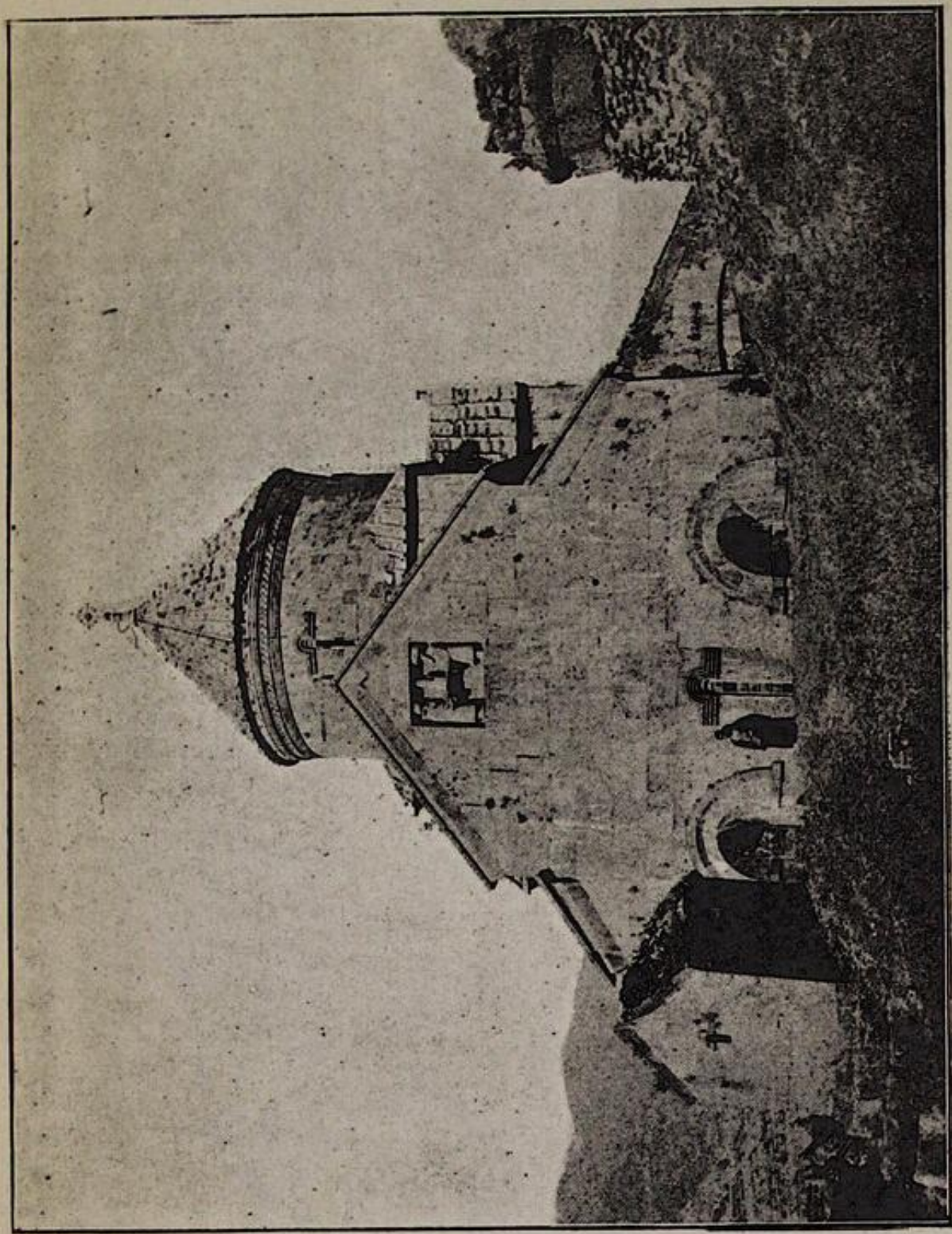
Վանքը շրջապատուած է հաստ պարսպով, որ ունեցել է վեց ամուր, բայց այժմ կիսաւեր աշտարակներ:

Վանքի շինութիւնն սկսուած է 967 թուին, Խոսրովանոյշ թագուհու հրամանով, ինչպէս վկայում է Սամուէլ Անեցին¹⁾, և թէպէտ Հաղպատի Աւագ Ս. Նշան եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ եղած հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «ի թուին Հայոց Նիս ես Սիմէօն հայր և Տիրանուն երէց շինեցաք զեկեղեցիս փրկութեան Սմբատայ և Գորգենայ», ցոյց է տալիս, իբր թէ եկեղեցին շինուած է 991 թուին, սակայն կարելի է ենթադրել, որ կամ եկեղեցու շինութիւնը, որ ըսկըսուած է եղել 967 թուին աւարտուել է 991-ին և կամ նախ մի ուրիշ եկեղեցի է շինուել և ապա այդ:

Հաղբասի վանքը բաղկացած է հետեւեալ մասերից. Աւագ սուրբ Նշան (967 թ). Ժամատուն (1185 թ), Ս. Գրիգոր, Աստուածածին, Համազասպ (1257 թ.), Նշխարախուց կամ Մատենադարան (1260-ական թ). Զանգակատուն (1245 թ.), Սեղանատուն, Կուսանաց անապատ (1279 թ.) Զգրաշէն (1195 թ.) Ս. Կիրակի (1188 թ.) և այլն, որոնք մի առ մի սկսեցին կարագրել²⁾:

¹⁾ Ս. Անեցի. եր 100.

²⁾ Հաղբատ բառը ըստ Բագրաձէի (Кавказъ въ древнихъ памятникахъ христіанства եր, 32) այս պէս է բացատրոււմ. հաղ-

Мон. Арнави.

Հայրապետի Ս. Նշու.

Мон. де Хaghbate.

Ս. Ն Ձ Ա Ն

Այս հրաշալի եկեղեցին հիմնարկել է Աշոտ Ողորմած Թա-
գաւորի ամուսին խոսրովանոյշ Թագուհին 967 թուին: Նրա
որդիները՝ Սմբատ Հայոց և Գուրգէն՝ Գուգարաց Թագաւորները շա-
րունակել են շինութիւնն և աւարտել 991 թուին, առաջին վա-
նահայր Սիմէօնի ժամանակ: Վանքը կառուցուած է սրբատաշ
քարից, ներքուստ անսիւն է. չորս գեղեցիկ, պատերին կից
կիսասիւնների վրայ բոլորում են չորս ռոմանական կամարներ,
որոնք միանալով մի մանեկաձև շրջանակով՝ կրում են իրենց
վրայ չորս երկար և նեղ լուսամուտներով զարդարուած մի գե-
ղեցիկ կաթուղիկէ: Եկեղեցու չորս անկիւնում գտնուում են մի-
մեանց վրայ շինուած երկական խորաններ, որոնցից մինի մէջ
մկրտութեան աւագան կայ: Արեւմտեան, աջկողմի, վերին
խորանից մի քարէ սանդուխտ բարձրացնում է մի ուրիշ փոք-
րիկ խորան, պատարագամատոյց սեղանով և երկու կլոր պա-
տուհանով, որոնցից մինը նայում է եկեղեցու մէջ, իսկ միւսը՝
դուրս:

Աւագ սեղանը $1\frac{3}{4}$ սրշին բարձրութիւն ունի և գեղեցիկ
կամարով ու փայտեայ խաչկալով զարդարուած է: Սրա ներքնա-
ծածկի վրայ նկարուած է Հայր Աստծու պատկերը՝ մի ձեռ-
քում երկրագունդը, իսկ միւսում՝ խաչաձև գալիսոնը բռնած:
Սրա ներքև մեծ տառերով գրուած է. Արարիչ երկնի եւ երկ-
րի եւ . . . ընկալ . . . ի հաճոյս . . .

Պատերի վրայ կան այժմ գրէթէ բոլորովին եղծուած պատ-
կերներ, որոնցից մինի մասին 1884 թուի մի այցելու ասում
է. «Տաճարի հիւսիսային պատի վրայ ներսից, ձախակողմեան
դասի հանդէպ նկարուած է դեղով մի պատկեր, որ ներկայաց-
նում է մի մանկամարդ գեղեցկադէմ Թագուհի, Թագը գլխին,
կարմիր շրջագետք իջնում է մինչև մուճակները. կուրծքն
ըստ երևոյթին ոսկեթել ասեղնագործածով և ձեռքերը ուղղած

բատ—հաղբ-ապատ, պատ, այսինքն հաղբից—որոգայթից պատուած,
պաշտպանուած, կամ ըստ Երզնկեանի (Հնախօնսական Տեղագրութիւն
Հաղբատայ եր. 1.) հաղբատ (որ)—ատող որոգայթներն աշխարհի:

դէպի սեղանը, նրա վերև նոյնպէս նկարներ են, մաշուած և հազիւ հետքերն են երևում. թաղուհու պատկերից դէպի արևելք գրէթէ պատի մեծ մասը ծածկուած է արձանազրութիւններով, որոնք այժմ կիսամաշ լինելով, դժուար են կարդացում և որոնց մասին Զալալեանցն ո՛չ մի յիշատակութիւն չէ անում *):

Իւրաքանչիւր պատում բացուած մի մի փոքրիկ պատուհանը բաւականաչափ լոյս չսփռելու պատճառով վերջերքս հարաւային պատում մի մարդաչափ պատուհան էլ են բաց արել:

Երկու գեղեցիկ, կամարակալ դռներ բացում են արևմտեանը՝ մի մեծ, իսկ հիւսիսայինը՝ փոքր գաւթի մէջ:

Արտաքուստ եկեղեցու տեսքը շատ գեղեցիկ է, ամբողջովին սրբատաշ, կտուրը և կաթուղիկէն լորրիներով (քարէ տախտակ) ծածկուած: Արևելեան պատը ունի երկու կամարակալ ներսանկուածներ, մէջ տեղում մի նեղ և երկար պատուհանով, իսկ սրա վերև, մի միակտուր խորափոր քարի վրայ խնամքով դուրս փորուած Աշոտ Ողորմածի որդի՝ Սմբատի և Գուրգէնի մարդաչափ պատկերները. (ըլլիէվ): Սմբատ թաղսւորի գլխին դրուած է սրածայր թաղ, չորեքփեղկեան եզերքները պատուական ակներով զարդարուած. իսկ Գուրգէնի գլուխը պատատած է ազնիւ ապարօշ (շալ) և վարսակալ դրուած: Երկուսի հանդերձն էլ լայնաձև, երկար վերարկու են, որ թիկունքից մինչև ոտներն են իջնում:

Փառաւոր, երկար մօրուքով, միմեանց դէմ կանգնած, սրանք բռնած են իրենց ձեռքերով այս եկեղեցու կաղապարը (modèle):

Այս արձանի տակ թէև կայ արձանազրութիւն, բայց եղծուած լինելով անընթեռնելի է:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 20 արշին, լայնութիւնը՝ նոյնքան, իսկ բարձրութիւնը՝ մօտ 66 արշին: Այս եկեղեցու կաթուղիկէն սաստիկ երկրաշարժից քանդուել և նորոգուել է Մուկ իշխանաց իշխանի որդի Հոնաւորի ծախքով, 1016 թուին: Բացի սրանից եկեղեցին վերանորոգուել է 1651 թ. Թիֆլիսեցի Խոջա Բեբուդի և ապա 1611 թուին Մահտեսի Աղիզի օժանդակութիւնով:

*) Արձագանք 1884 № 43.

ԱՒԱԳ ԳԱՒԱՐ ԿԱՄ ԺԱՄԱՏՈՒՆ.

Ս. Նշանի տրամադրանքներն առաջ կալ մի գաւիթ: Սա սկզբներում շատ փոքր է եղել, և կառուցել է Կիրիկէ թագաւորի Մարիամ դուստրը 1185 թուին իւր հօր, մայր Թամարի և քոյր Ռոսուզնայի և իւր զերեզմանների վրայ իբրեւ մի աղօթատուն, որպէսզի աղօթողներն իրենց աղօթքներում յիշեն և իրենց: ԺԱ. դարում Կիրիկէ թագաւորի շնորհիւ Հաղպատը դարձաւ եպիսկոպոսանիստ աթոռ, և Յովհաննէս եպիսկոպոս խաչէնեցին՝ Զաքարէ և Իւանէ ոպասալարների հրամանով, նստաւ Հաղբատի եպիսկոպոսական աթոռը Թամարի և նրա որդի-Գէորգի թագաւորութեանց ժամանակ քանդեց այս փոքրիկ գաւիթը և շինեց այժմեան մեծ և գեղեցիկ շինուածքը, ինչպէս որ պատմում է Կիրակոս Գանձակեցին, կամ ինչպէս հաստատում են արեւելեան պատի վերայ եղած արձանագրութիւնը: ¹⁾

Գաւթի ընդհանուր տեսքը խաչանման է, քսան և երկու արշին երկարութեան և 42 արշ. լայնութեան, փոքրիկ գմբէթով: Ձեղունը վեց կիսասիւնների և երկու սիւնների վրայ բոլորող կամարների վրայ է հաստատուած, որի մէջտեղում բացւում է մի կլոր անցք, իսկ սրա վրայ բարձրանում է վեց սիւներով զարդարուած փոքրիկ կաթողիկէն: Սրա ներքեւ, յատակի վրայ կալ մի քարէ, քառակուսի աւաղան, ուր առաջները կատարել են ջրօրհնեաց հանդէսը: Աջակողմեան դասում կալ և մի ուրիշ աւաղան, ուր կատարում են մկրտութեան խորհուրդը:

Առանձին ուշագրութեան արժանի են այս երկու սիւնը և սրանց վերայ բոլորող կամարները: Սիւնները 2 ¹/₂ արշին բարձրութեան միակտուր քարեր են, հաստ պատուանդանի վրայ հաստատուած և գեղեցկաքանդակ խոյակով զարդարուած, իսկ կամարները աղեղնաձև են և կարմիր ու կապուտ քարերով այնպէս շինուած, որ արեգակի ճառագայթներից հալածուող ամպերի կոյտի նմանութիւն են տալիս: ²⁾

¹⁾ Երզնկեան. հնախօսական տեղագր. հաղբատայ. եր. 21.

²⁾ Երզնկեան. յ. գ.

Ամբողջական սիւներից դէպի արեւմտեան պատը կամարներ են ձգւում և ցած ձեղունով ծածկում զաւթի այս մասը:

Գաւթի արեւելեան կողմի երկու անկիւններում կան մի մի հատ մէկ և մի մի հատ էլ երկյարկանի խորաններ, պատարագամատոյց սեղաններով, բացի սրանցից աջակողմեան խորանների առջև կայ մի ուրիշ խորան ևս, դռան մօտ մի հրաշալի խաչ քանդակուած: Սոյնպիսի մի խորան էլ կայ ձախ կողմում, միայն դուռը չկայ և պատի երեսը պատած է երեք գեղեցկաքանդակ խաչքարերով, որոնց վերև արձանագրուած է, որ Կիւրիկէ թագաւորի դուստր Մարիամը շինել է այս զաւթի: Իսկ այս խաչքարերի առաջ կան տապանաքարեր Մարիամի, Թամար թագուհու, Ռուսուզանի, սրանց մօտ՝ Կիւրիկէ թագաւորի, Գաւթ թագաւորի, և այլն:

Գաւթի Հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջ կան երկական կիսաբոլոր, իսկ արեւմտեան պատի մէջ՝ երկու նեղ և երկար սլափուհան:

Հիւսիսային, հարաւային և արեւմտեան պատերի մէջ կան կամարակապ, սիւնապարդ դռներ, որոնցից առաջին երկուսը քարով պատած են:

Գաւթում եղած տապաններից նշանաւորներն են.

Հիւսիսային կողմում.

Աբաս թագաւոր: Սա Մծնաբերդի տիրողն էր, Բագրատունեաց ազգից. Աշոտ Ողորմածի Գուրգէն որդու Գաւթ Անհողի որդի Կիւրիկէ թագաւորի որդին:

2) Կիւրիկէ թագաւոր, Գաւթ Անհողի որդին:

3) Սրա քոյր Ռուսուզան:

4) Թամար թագուհի, Կիւրիկէ թագաւորի կինը:

5) Մարիամ, Ռուսուզան և Բաւրինայ, Կիւրիկէ թագաւորի յղջիկները:

6) Գաւթ, Աբաս թագաւորի հարսգատ եղբայրը: Հարաւային կողմում.

1) Աբաս թագաւոր,

2) Կիւրիկէ թագաւոր.

Գաւթի մէջտեղում.

- 3) Գրիգոր ամիրայ.
 4) Քուրդ ամիրայ.
 5) Այս է Հանգիստ Աթաբէկ Սադունին:
 6) Աստակ.
 7) Փուրդուխան.
 8) Համզա. 9) Թայիկ. 10) Կաւթել. 11) Նուսթի, 12) Դուլ. 13) Դաւիթ. 14) Խոսրուլիկ. 15) Խոռաս-Հասան. 16) Ռուսուդան և 17) Սառնայ: Սրանք բոլորն էլ Բագրատունեաց տոհմիցն էին:

Դաւթի դանազան կողմերում կան նաև Հետեեալ տապանադրերը, առանց թուականների.

1. Տէր Գրիգորիս. 2. Տէր Գրիգորիսի եղբայրն է. 3. Փիլիպոս արքեպիսկոպոս Առնջեցի. 4. Սմբատ որդի Ուքանայ. 5. Այս է Հանգիստ Մաթունին, (6) Նանա. 7. Աբլ-Նասան. 8. Տէթվասան. 9. Այս է Հանգիստ Մինաս վարդապետին. Ռճ թվին: 10. Սմբատ որդի Գարբանիէի. 11. Զաքարէի և Իվանէի քուեր որդին Յովհաննէս եպիսկոպոս տեղոյս, շինողն Կայան բերդի, 12. Մայր Յովհաննէս եպիսկոպոսի և քոյր Զաքարիայի և Իվանէի Նեգաւի. 13. Սևադայ և 11. Սենեքերիմ թուոն աւագ Սենեքերիմայ. եղբարք Խաթունին տիկնոջ Հասանայ յաղգէն Դեսումեանց *):

Ս. Գ Ր Ի Գ Ո Ր

Ս. Նշան եկեղեցու աւագ գաւթին Հարաւային պատով կից գտնուում է Ս. Գրիգոր անուն սրբատաշ, սագաշէն եկեղեցին, որ հիմնուած է 1005 և վերանորոգուած 1211 թուին, Տէր Յովհաննէս Խաչենեցու ձեռքով:

Եկեղեցու չորս անկիւններում գտնուող խորանների վերայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնց վրայ Հանգչում է թաղակապ ձեղունը: Առաջի դասի խորանները մի մի Հատ են, իսկ յետի դասինը՝ երեքական, միմեանց վերայ շինուած, բոլորն

*) Աւագ Սենեքերիմը Սիւնեաց վերջին թագաւորն էր, վախճ. 1104 թ.

էլ ունին պատարագամատոյց սեղաններ, այնպէս որ աւագ սեղանի հետ՝ այս եկեղեցում իննը պատարագելու սեղան կայ:

Միակ, արեւմտեան դուռը սիւնադարձ է, արաբական կրկնակ կամարով, վերեւ մի երկար և նեղ պատուհանով:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ս. Նշան եկեղեցու և Համազասպի Հանդէպ կանգնած է մի փոքրիկ, սրբատաշ քարերով շինուած եկեղեցի: Այս կառուցել է Գեսումեանց ազգից Խաթուն տիկինը, որ Դատի, Տաուշի, Գարդմանի, Տէրունականի և այլ դաւառների տէր Զաքարէի կինն էր, իւր երկու եղբայրների մահուան յիշատակի համար, Յովհաննէս եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակ:

Եկեղեցին քառանկիւնի մի շէնք է. անսին: Չորս կիսասիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է չորս պատուհանաւոր կաթողիկէն: Եկեղեցին ունի միայն մի պատարագամատոյց սեղան: Մի մի նեղ և երկար պատուհան բացւում են իւրաքանչիւր պատի մէջ: Միակ, արեւմտեան դուռը սիւնադարձ է և քանդակներով եզրափակուած:

Հ Ա Մ Ա Զ Ա Ս Պ

Այս շէնքը կառուցել է 1257 թուին Համազասպ կոչուած Տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որի անունով և շէնքը Համազասպ է կոչւում: Որոշապէս յայտնի չէ, թէ սա ինչ է եղել: Դռան վրայի արձանագրութեան մէջ ասուած է, թէ . . . շինեցաւ «մեծափառ տունս Աստուծոյ»: Կիրակոս Գանձակեցին էլ գրում է, թէ Համազասպը «շինեաց եկեղեցի Հրաշալի, և տեղի ուր զանգակն կախեն, և ժամատուն մի մեծ և սքանչելի» (էջ : 6), սակայն սա եկեղեցու նմանութիւն չունի, իբր զաւիթ էլ կից չէ մի որևէ եկեղեցու: Ուստի և կարծում են, թէ սա խորհրդարան պիտի լինի, միայն յայտնի չէ, թէ տեղական իշխանների, թէ վանական միաբանութեան համար:

Ամբողջ շէնքը սրբատաշ քարերից է շինուած, երկարու-

Թիւնն է 39 արշին, նոյնքան էլ լայնութիւնը, իսկ բարձրութիւնը 49 արշին: Պատերի հաստութիւնը 8 ոտնաչափ:

Չորս ամբողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ: Չորս սիւնների կամարները միասնում են մի մանեկաձև շրջանակով, որի վրայ բարձրանում է ութ անկիւնանի մի գմբէթ, ծայրին լոյսի համար մի մեծ բացուածք: Գմբէթի ութ կողմերից ըւրաքանչիւրը կամարակապ քանդակ ունի, մէջ տեղը մի մի վարդ քանդակուած: Կիսասիւնների կամարները միանում են կամարակապ ձեղունով:

Ամբողջական սիւններն այսպէս են՝ ութանկիւնանի քարէ պատուանդանի վրայ կլորաձև ներքնախարիսխ է դրուած, որի վրայ բարձրանում է $2\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեան միակտուր, գլանաձև քարէ բունը, կրելով իւր վրայ ներքնախարիսխի նման կլոր և ապա քառակուսի վերնախարիսխ:

Երեք պատերի մէջ բացւում են մի մի նեղ և երկար, իսկ արևմտեանի մէջ մի կլորակ (rosace) պատուհան, որի ներքև մի կամարակապ դուռն:

Յայտնի չէ թէ երբ և ում ձեռքով այս շէնքի արևելեան պատի մէջ տեղը քանդուած է և չորս աստիճանաւոր սանդուղ շինուած, որով բարձրանում են մի փոքրիկ, առանձին կամարակապ ձեղունով սեղան, ուր կան երկու խորհրդանոց և մի վէմ քար:

Համազասպի մէջ կան մի քանի տապսինաքարեր, հետեւալ տապանադրերով.

Այս է հանգիստ Ամի, Սարգսի՝ Խաչոտ երիցու որդւոյն:

Այս է հանգիստ Խիկարին՝ Դրիգոր աւագ երիցու որդւոյն:

Ջնասլադին ՇՂԴ (1145). մնացածը հղծուած է:

ՊՈՂՈՏԱՉԵԻ ԳՍԻԻԹ

Ս. Նշան եկեղեցու և Համազասպ կոչուած շէնքի միջև կայ մի պողոտաձև գաւիթ, որ Ս. Նշանի հիւսիսային և արևելեան կողմերը պատելով գալիս է մինչև միաբանների սենեակները: Այս գաւիթը հիւսիսից սիւնապատ որմերով, աղեղնաձև

կամարներով բարձրանալով մինչև Ս. Նշանի Հիւսիսային պատուհանը և ապա ցածրանալով միանում է այս կաթուղիկէ եկեղեցու հաստատուն որմերին: Այս պողոտաձև գաւթի ամբողջ յատակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով: Գաւթի Հիւսիսային կողմում գտնւում է Մուկն իշխանաց իշխանի որդի Հոնաւոր իշխանի գերեզմանը, որի վրայ կայ կամարակապ ծածք, իսկ նրա վրայ, գաւթից դուրս, մի փոքրիկ մատուռ, որպէսզի պատարագիչ քահանան այս մատրան սեղանի առաջ կանգնած միջոցին, ոտը ուղակի այս շիրմի վրայ լինի:

Գաւթի մէջ, այս Հոնաւոր իշխանի գերեզմանի վրայ կանգնած է մի գեղեցիկ խաչքար, որի շուրջը զրուած է.

Ես Հոնաւոր որդի Մկան իշխանաց իշխանի անժամանակ ելի ի կենաց եւ ի սուգ մեծ թողի ծնաւոյս իմոց. արդ որք կարդայք, զիս յաղաւթս յեշեւջիք: Դ թուին Հայոց ՆՃ. (1003):

Սրա մօտ մի կարմիր քերուրաքանդակ խաչքարի վրայ զրուած է.

Քրիստոս ողորմի Վաչէի յիւրում գալստեան. թ. ՌԾ: (1201):

Այս խաչքարերի առաջ գտնւում են Նշանաւոր իշխանների գերեզմաններ, անտապանադիր ահադին քարերով ծածկուած: Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի եղբօր որդի՝ Ծիթվասան իշխանի լայնանիստ տապանաքարի վրայ, պատին կից կանգնած է մի մեծ խաչքար, որ կրում է այն միւլնոյն արձանագրութիւնը, ինչ որ կայ Ամենափրկիչ խաչի յետևի կողմում:

Ե Ր Ե Ք Խ Ո Ր Ա Ն

Համազասպի Հիւսիսային կողմը միմեանց կից շինուած են երեք թաղակապ խորան, մի մի պատարագամատոյց սեղանով. մի մի փոքրիկ, նեղ ու երկար պատուհանով, և մի մի դռնով, գեղեցիկ քանդակներով եզրափակուած: Խորանների վրայ կանգնեցրած են մի մի հրաշագեղ խաչքար, որոնցից առաջինի վրայ քանդակուած է Աստուածածինը՝ զրկում Յիսուս, և հրեշտակը խնկարկում է նրան: Սրա յետևը զրուած է.

Брестъ въ Ахнат-
скомъ мон.

Ամենափրկիչ խաչը
Հաղբատում.

Croix à Haghbate.

Ի թուին Հայոց ՈԿ (1211), անուամբն Ասուծոյ եւ Նաւմադինս որդի Սմբատայ՝ թուոն Ուֆանայ եւ որդիք իմ Սմբատ եւ Վահրամ յուսացաք ի սուրբ Նեանն Հաղբասայ եւ եղաք ի տեղւոջ աստ զգերեզմանս մեր եւ զոր թագաւորաց թագաւորն Գեորգի եւ դուստրն նորա Թամար վասն շատ աշուքեան զԾովի սիգելով մեզ էին տուեալ եւ որ անդ զԱրեւունքն շինական եւ զԿեչեւնոսի այգին վասրն Զաֆարիայի Զահնուահին եւ Իվանէի արեւաճառքեան եւ մեր մեղաց թողութեան։ Եւ տէր Յովհաննէս եւ միաբանքս ետուն մեզ գշոգւոյ Գալստեան պատարագն, եւ զայն աւրն որ մեզ տուած է, ի մեր արդեանց սեղան դնեն. ով խափանէ մեր մեղսցն տէր է. եւ որ կատարէ, աւրհնին յԱսուծոյ։

Երկրորդ խորանի խաչաքարը չկայ, ուստի և յայտնի չէ, թէ ով է կանգնել, միայն դռան ճակատաքարի վրայ գրուած է.

Սուրբ Յարութիւն աւգնեա ապաւինելոյս ի քեզ Բարսղի։

Երրորդ խորանի վրայ կանգնեցրած խաչը ներկայացնում է Աստուածածինը բարուրած Յիսուսին գրկում։ Սրա էլ յետևի երեսում գրուած է.

Ի թուին Հայոց ՈԿԹ (1220) յառաջնորդութեան տեառն Յովհաննիսի սուրբ ուխտին Հաղբասայ եւ Քուրդս որդի Սմբատայ՝ եղբայր տեառն Բարսղի շինեցի զեկեղեցիս եւ զպարիսպս ի վերայ հանգստարանի իմոյ վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ ոչ ժամանեցի կատարել, զի կոչեաց զիս Տէր. եւ մեք Սմբատ եւ Ուֆան որդիք նորա կանգնեցաք զխաչս եւ աւրհնեցաք զեկեղեցիս, որք երկրպագեք յաղաքս ձեր յիւսեցեք զմեզ եւ զձեռնս մեր։

Այս խորանների առաջ 14 գերեզման կայ վերոյիշեալ իշխանների տոհմից։

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԽԱՉ

Ս. Նշան եկեղեցու հիւսիսային դռան առաջ, գաւթում, չորս արշին բարձրութեան մի քառանկիւնի պատուանդանի վրայ կանգնացրած է կարմիր քարից մի չափազանց գեղեցիկ խաչքար, որի վրայ քանդակուած է Քրիստոս խաչուած. խաչի ներքև կանգնած են Աստուածածինը և Մարիամ Մագդաղենացին և ուրիշ երկու կին, որ չորքած՝ նայում են Յիսուսին։ Փրկչական խաչը և պատկերները շրջապատուած են կամարով, իսկ խաչի վրայ նկարուած է ամպ՝ Յիսուսի մերկութիւնը ծածկելու։

Կամարի շուրջը աջ և ձախ կողմում քանդակուած են առաքելներ, որ ձեռքերը վերև բարձրացրած՝ ապշած նայում են խաչուած Յիսուսին: Խաչելութեան պատկերի վերև երևում են երկու յիբովբէն՝ ըի պատկերներ, որոնք սկիհը ձեռքերին դալիս են ժողովելու Փրկչի բւեռած ձեռներից և ոտներից հոսող արիւնը: Իսկ սրանից բարձր՝ կապուտակ երկնքի վրայ աջ կողմում արեգակը, ձախում՝ լուսինը, երկուսն էլ խաւարած: Փառահեղ խաչը կանգնած է երկրագնդիս վրայ, ուր կայ նա՛ւ Ադամի դուխը: Երկրագնդի շուրջը փորագրուած է. Սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զօրութեանց, և սրա մօտ. Սուրբ լսուած, սուրբ եւ հզաւ, սուրբ եւ անմահ՝ որ խաչեցաւ, ողորմեա Տէր Յովհաննիսի սացողի սմա:

Իսկ խաչի վերև փորագրուած է՝ «Սա է թագաւոր Հրէից» և «Ձեռք՝ ոչ զերկինս՝ արարին՝ տարածեցան ի խաչին»:

Այս միակտուր խաչքարի վրայ դրուած է մի ուրիշ խաչքար, որի վրայ քանդակուած է Քրիստոսի համբարձումը և գրուած է:

Համբարձաւ Աստուծո՛ւ աւրհնութեանմբ եւ տէր մեր ծայնիւ աւրհնութեամբ, և սրա մօտը, Փառք Տեառն ի տեղւոջ իւրում:

Համբարձող Քրիստոսի աջ և ձախ կողմը նկարուած են երկու հրեշտակ, երկու բոցեղէն սուր ձեռքերին, և երկու մարդ՝ սպիտակ հանդերձներով ծածկուած:

Թէ ով է կանգնել այս խաչը երևում է աջ կողմի վրայ եղած հետևեալ արձանագրութիւնից.

Ի թուին ՉԻԲ (1273) յիշխանութսն եւ ի տէրութեան սուրբ ուխտիս՝ աթաբէգ Ամիր սալասալար պարոն Սաթունին, եւ Տէր Յովհան.էս կանգնեցի զխաչս Ամինափրկիչ աւգնական պարոն Սաթունին և յիշատակ հոգւոյ իմոյ:

Այս Յովհաննէսը ամփոփուած է Ամենափրկչի առաջ և ունի այս տապանագիրը. «Այս է հանգիստ Տէր Յովհաննիսի թուին ՊԻԴ (1375).

ՆՂԽԱՐԱՒՈՒՅ ԿԱՄ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Սա դտնուում է Ս. Նշան եկեղեցու արևելեան կողմը և նրան կապած է մի փոքրիկ դաւիթով: Կառուցել է Յովհաննէս արքեպիսկոպոս խաչենեցին:

Սա մի անսիւն շէնք է. իւրաքանչիւր պատին կից բարձրանում են երկական գեղեցիկ կիսասիւններ, իբր նեցուկ այն ռոմանական կամարներին, որոնց վրայ բարձրանում է քառանկիւնի մի շրջանակ, կրելով ութանկիւնանի մի զմբէթ, ծալրը բաց, լոյսը թափանցելու համար: Սրա հանդէպ, յատակի վրայ մի քարէ փոքրիկ աւազան կայ, որի մէջ հաւաքւում է այդ բացուածքից ներս թափուած անձրևի ջուրը:

Պատերի մէջ կան հինգ հատ շաւական մեծ, կամարակապ դարձկներ, գրքեր դնելու կամ այլ իրեր պահելու համար:

Միակ, արևմտեան կողմի դուռը շատ պարզ է: Իսկ սրա առաջ կայ մի տապանաքար հետեւեալ տապանագրով. Այս է տապան Ազիզ Մահտեսուն, որ նղնւ պատճառ սուրբ նկնդեցւոյ վերստին նորոգման:

ՋԱՆԳԱԿԱՍՏՈՒՆ

Ս. Նշանի և Համազասպի արևելեան կողմը, փոքր ինչ հեռու, առանձին կանգնած է զանդակատունը, որ շինել է Համազասպ արքեպիսկոպոսը 1245 թուին:

Սա սրբատաշ քարերով շինուած մի գեղեցիկ շէնք է, քառանկիւնի 16 արշին երկարութեան և նոյնքան լայնութեան:

Ջանգակատան իւրաքանչիւր կողմը ուղիղ անկիւնով ներս է ընկած, կրելով իւր վրայ մի գեղաքանդակ կամար: Իւրաքանչիւր պատի վրայ կայ մի գեղեցիկ, քանդակներով շրջապատուած, երկար և նեղ պատուհան:

Գմբէթը հանգչում է եօթ գեղեցիկ, կոլոր սիւների վրայ և կրում է մի քանի զանգակներ:

Ջանգակատունը ներքուստ անսիւն է. արևելեան կողմը կան երկու խորան պատարագամատոյց սեղաններով: Սրանց

կողքից մի քարաշէն, նուրբ սանդուխտ բարձրացնում է մի ուրիշ խորան, որի կողքից մի ուրիշ քարէ սանդուխտ հանում է մի սրահ: Այստեղ չորս ամբողջական և ութ կիսասիւնների վրայ բոլորուող կամարների տակ չորս խորաններ կան, նուիրուած չորս Աւետարանիչներին: Իսկ սրա վրայ բարձրանում է զմբէթը:

Ջանգակատունը ունի միայն մի դուռն, արևմտեան կողմից, որ կամարակապ է և սիւնազարդ:

Ջանգակատան առաջ կան գերեզմաններ, որոնցից մի քանիսի վրայ կարդացւում է հետևեալ տապանադրերը.

Մի օրօրոցաձև տապանաքարի վրայ. *Արծանս այս վսեմական է Սոփեստոսի Սարկաւագի:*

Կիրակոս Քանձակեցու ասելով սրա մահը պատահել է 1109 թուին: Սրա մօտ կան ուրիշ երեք օրօրոցաձև գերեզմանաքարեր, առանց տապանադրերի: Սրանցից մինը Կիրակոս Քանձակեցու ասելով Մխիթար Գոշի աշակերտ Թորոս վարդապետինը պետի լինի: Ջանգակատան դռան հարաւային կողմում դռնում է Յովհաննէս վարդապետ Երզնկեցու, Պլուզ մականունուածի գերեզմանը, որի վրայ հասարակ փոքրիկ քար է ձգած, վերան փոքրիկ գաւազան և խաչ, վերևում՝ վիղար քանդակուած, առանց մի որևէ տապանադրի: Եփրեմ կաթողիկոսը կանգնել է 1824 թուին մի օրօրոցաձև տապանաքարի այս տապանադրով.

*Արծան մահու՝ Երզնկեցոյ,
Յովհաննէսի՝ Ժորժորեցոյ,
Սա ժիր մշակ՝ Եկեղեցոյ,
Սուրբ վարդապետ՝ Ազգիս մերոյ:
Արդ մականուամբ՝ Պլուզ կոչի,
Աստ ի հաղթատ՝ ի կենաց զրաւի,
Իսկ ի գալ աստ՝ Տեառն Նփրեմի,
Հայոց մեծի՝ Հայրապետի,
Վասն հոգւոյն՝ յիշատակի
Կանգնէ զտապանս յայսմ՝ ամի:*

Թիւ մահուան 1326. Թիւ նորոգման տապանաքարին 1824-ն:

Սրա մօտ կալ մի տապանաքար, առ ահա թուականի, հե-
տեւեալ տապանագրով. Հաւրն մերոյ հոգեւորի Դաւթայ վար-
դապետի Բորայրեցւոյ է տապանս. յիշեալ ի Տէր սուրբս:

Մի ուրիշ տապանաքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Պետրոս հայրապետին թ. 270. (1491).

Սրա մօտ.

Կիւրակոյ եպիսկոպոս տեղոյս. ՌՀԸ (1609).

Սրա մօտ.

Այս է հանգիստ կուսակրօն Ղուկաս քահանային.
թվին Ռ. (1551):

Ջանգալատան հարաւային կողմում.

Արձան մահու կրօնաւորի,

Աստուածատուր վարդապետի.

Տեղեալ էր սա Շինողեցի.

Ի կէսօրեայ իւր հասակի

Թայտ՝ աշխարհէ առ Տէր փոխի:

Ի 1842 ամի.

Սրա մօտ.

Արձանս այս Պետրոս վարդապետի,

Սա յորջորջի Սարգսի որդի.

Գիւղեալ քնիկ Շինողեցի,

Ի ըագում՝ ամս ջանացի

Եւ զիմ՝ տապանս այսր եղի,

Եւ որք ղիպիք՝ տուք ողորմի:

1846 ամի:

Փոքր ինչ հեռու, մի հին խաչքարի վրայ. ՆՀԲ թուին
(1023) Ես Մակար անարժաւ... կանգնեցի խաչս յաւ-
գնակահոլութիւն հագուոյ իմոյ:

Ջանգալատան հարաւային կողմը գտնուող մի գերեզ-
մանաքարի վրայ նկարուած է մի կնոջ պատկեր, բերանը շո-
րով փաթաթած, մազերի հաստ հիւսը աջ ուսի վրայով իջ-
նում է մինչև գօտին. ձեռքին մի որթ բռնած: Պատկերի
շուրջը սիւնազարդ կամար է, վերև գրուած է Խոսրովի...
տապան,...

Արևելեան կողմում երկու խաչքար կան, որոնցից մինի վերայ՝

ԹՎ. ՊԶԻ. (1435) Սուրբ Նշան Տէրունական
Դաւիթ քահանայի լեր աւանական:

Միւսի վրայ.

Աստուած ողորմի Դաւիթ վարդապետին ԶԺԱ (1502),
Ջանգաւատան դռան մօտ է Հաղբատի վերջին առաջ-
նորդ Ջաքարիա արքեպիսկոպոս Գուլասպեան Բէհբուտեանցի
շիրիմը, որի տապանաքարի վրայ փորագրուած է եպիսկոպո-
սական թագ, խաչ և գաւազան, և հետեւեալ խօսքերը.

Էին անեղին ժիր պաշտօնակիր.

Տէր Ջաքարիաս րաբուն անպատիր.

Հովիւ քաջակիրթ աշխոյժ եւ ընտիր,

Արքեպիսկոպոս Էջմիածնի ծիր:

Քարոզ սուրբ տառից անխոնջ անձանծիր

Փառաց Արամեանց յար խուզախնդիր.

Ջարմին Գուլասպեանց վեհ արծանագիր,

Տոհմի Բէհբուտեանց ոստ վայելչադիր:

Այլ ահ, եւ աւաղ տունկդ քարեդիր,

Ջիւղդ գօսացար մորչ սաղարթակիր,

Իններեակ հնգիւք տիօք ծաղկածիր

Ելեր ի կենացս կեանս յանախտակիր:

Յետնորդք յարգութեամբ ելցեն ի խնդիր,

Աւաղ զի յարդեացս յանգէտս կացիր.

Ողբով անդադար հեծէ վշտակիր

Ժառայ քո Գրիգոր եւ եղբայր կրտսեր.

Այլեւ աղեխարշ դառն արտասուակիր,

Ընծայէ դրուագս եւ զեղերագիր:

Ի 1835 ամի Յունիսի 5 աւուրն:

ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ (ԶԻԹԱՀԱՆԳ)

Ջանգաւատան հիւսիսային կողմը գտնուում է սեղանա-
տունը: Այս նույնպէս սրբատաշ քարերով շինուած մի գեղե-
ցիկ, մեծ շէնք է, 43 արշին երկարութեան և 13 արշին լայ-

նութեան: Ներքուստ երկու գեղեցիկ սիւներով և սրանց վրայ բոլորուող կամարով բաժանուած է երկու մասի, որոնցից իւրաքանչիւրը վեց կիսասիւնների վրայ կամարներ տալով վերջանում է նախ քառանկիւնի և ապա ութանկիւնանի բաց գմբէթ-լուսամուտով: Արեւելեան պատի մէջ կայ մի կամարակապ ներսանկուած, ուր մի գեղեցկաքանդակ խաչքար է կանգնեցրած: Դուռը սիւնադարձ է, կամարակապ և երկու կողքերին ունի մի մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհան:

Յետին ժամանակներում այս գեղեցիկ շէնքը ձիթահանք են դարձրած եղել, որի քարը մինչև այժմ էլ ընկած մնում է, իսկ այժմ յարդանոց է:

Պ Ա Ր Ի Ս Պ

Հաղբատի վանքը շրջապատուած է մի հաստ, բոլորակաձև պարիսպով, որ ունեցել է վեց աշտարակներ: Պարսպի երկաւրութիւնն է արեւելքից արեւմուտք մօտ հարիւր արշին, իսկ լայնութիւնը՝ ութսուն և հինգ արշին: Ունի երկու կամարակապ դուռն, որոնցից փոքրը բացուած է դէպի գիւղը, իսկ մեծը՝ արեւելեան կողմը, դէպի աղբիւրը: Այս պարիսպը յայտնի է թէ ով է շինել, միայն ՓԳ դարում Հայոց իշխան Սմբատի որդի Քուրդը ընդարձակել է հիւսիսային կողմից դէպի արեւելք, իսկ արեւելեան դուռը շինել է Համազասպ եպիսկոպոսը, ինչպէս ցոյց է տալիս պարսպի մէջ եղած փոքրիկ խաչքարի արձանագրութիւնը. Ի թուին ՈՂԵ (1246) յառաջնորդութեան տեսառն Համազասպայ շինեցաւ...

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն

Վանքի պարսպից դուրս, արեւելեան կողմը գտնուած է սառնորակ ջրի աղբիւրը, որ սուրբ Լուսի լեռուից խողովակներով գալիս թափուած է հինգ քարէ աւազանների մէջ, որոնց վրայ գեղեցիկ կամարներով քարէ սրահ է շինուած. մօտն էլ մի փոքրիկ լճակ, ուր հաւաքուած է ջուրը՝ պարտէզներին ջուր մատակարարելու:

Այս աղբիւրը շինողը յիշատակուած է սրահի կամարի վրայ այսպէս. Ի թուին 2Է (1258) Հաստատուած կառարա-
կապս ի Հայր Յովհաննիսէ ի հալալ ընչից իւրոց, որում
ողորմեացի Բրիստոս՝ տալով հոգոյ նորա ի լուսնդէն յար-
կաց եւ յանմահական ջրոյն. Ամէն:

Աղբիւրից երկու վերստ հեռու, դէպի սուրբ Լուսի լեռը
գտնուում է աղբիւրի քարաշէն աւազանը, որ շինել է Նփրեմ
կաթողիկոսի հետ հաղբատ եկած Անտօն արքեպիսկոպոսը, ինչ-
պէս երևում է շինուածքի վրայ եղած հետեւեալ արձանագրու-
թիւնից.

Զովացուցէ Տէ՛ր զհոգին
Անտոն արքեպիսկոպոսին.
Աստի մինչեւ ահան տեղին
Նոր նորոգեաց արդեամբ անձին.
Տեղեալ էր սա Երեւանցի
Բնիկ միաբան Էջմիածնի.

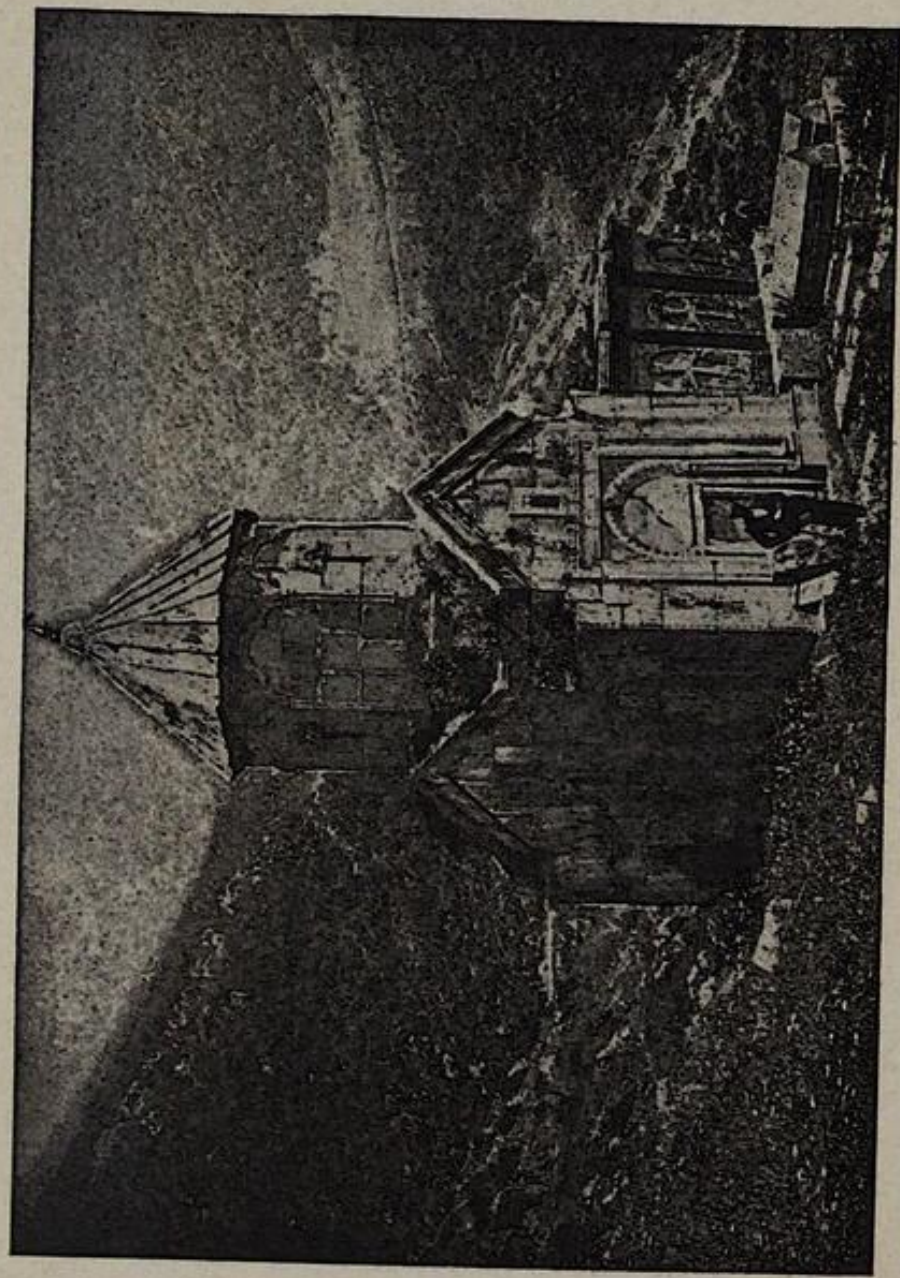
'ի 1827 ամի:

Այս ջրից մի փոքրիկ մաս տարուած է վանքի պա-
րսպի մէջ:

ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏՈՒՆ

Աղբիւրից բարձր մինչև Կուսանաց անապատը, փոքրիկ
հարթ բլրակի վրայ գտնուում է հասարակաց գերեզմանատունը,
ուր կան երկու փոքրիկ մատուռների աւերակներ: Արեւմտեան
կողմը երկաստիճան բարձր պատուանդանի վրայ կանգնած է
մի գեղեցիկ, կապուտակ խաչքար՝ Սուրբ Սարգիս անունով, որի
թիկունքին գրուած է՝ Շնորհին Աստուծոյ եւ Յակոբ եւ
Մարգարէս յառաջնորդութեան Տեառն Համազասպայ՝
կանգնեցաք զսուրբ Սարգիս բարեխաւս մեզ եւ Մխի-
թար վարդապետին Բոքայրեցոյ եւ Հաւր Բարսեղի եւ
ննջեցելոց մերոց: Որք երկրպագէք Բրիստոսընկալ սուրբ
նշանիս զմեզ յաղաւթս յիշեսջիք ի Տէր. Յիշողդ աւրհնիք
ի Տնառնէ. ի թիւս 2Դ *).

*) 1275.

Двѣцвѣтн. мон. въ Ахпатѣ *Երև. անի. շիրաշիր.* Convent de femmes à Haghbate.

Այս խաչի առաջ միմեանց կից Հինգ գերեզմաններ կան, որոնցից երեքի գերեզմանաքարերը օրօրոցաձև են, առանց տապանագրի:

Բաղմաթիւ գերեզմանների վրայ կանգնած են կամ խաչաքարեր, կամ օրօրոցաձև և կամ տափարակ գերեզմանաքարի, որոնցից միայն քչերի վրայ կան տապանագրեր. սրանցից նշանաւոր են՝ Ի թուին ՌԺԶ (1207) կանգնեցու նշանս տէրունական ի վերայ հանգստարանի պատուական քահանային Գրիգորոյ, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Զրիստոս:

Ի թուիս ՌԶ (1231) կանգնեցաւ Խաչս ի վերայ հանգստարանի սուրբ քահանայի Յովհաննիսի եւ նորին հարազատի Գրիգորոյ եւ Սողոմոնի եւ այլ ընտանեաց նորին եւ եղբաւր որդեաց Ատոմայ եւ Արսամու, որք երկրպագէք, յաղաթս յիշեցէք:

Ի թուիս ՌԶԶ (1247) կանգնեցաւ խաչս ի վերայ հանգստարանի անպիտան արեղայիցս—Անդրէասի, Պաւղոսի եւ Յովսէփայ, որք երկրպագէք յաղաթս յիշեսջիք:

ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏ

Վանքից դէպի արևելք, մօտ մի վերստ Հեռաւորութեամբ, աղբիւրից և գերեզմանատնից բարձր, Տէրունական լեռան ըստորոտում գտնուում է մի փոքրիկ, գեղեցիկ եկեղեցի, որի Հիմնադիրը յայտնի չէ, միայն Հետևեալ արձանագրութիւնները պահել են վերանորոգողների անունները.

Դռան ճակատակալ քարի վրայ. Ի թուին ՌՃԻԾ*) բարեպաշտ սուրբ յազգաց Նկուլեանց մեծահաւատ Զաւի որդի Շահ-Ղուլունի՝ ողորմած ամուսնաւ իւրով վերստին նորոգեաց զտաճար Տիրամօրն:

Մի գերեզմանաքարի վրայ.

Թուին ՌՃԼ (1681). Այս է տապան Սարգիս վարդապետին՝ ազաւ Խոցիկեցի եւ նորոգող սուրբ եկեղեցւոյս.

Այս եկեղեցին, որ Կուսանաց անապատ է եղել, մի գլմբէթաւոր, անսիւն շէնք է, մի պատարագամատոյց սեղանով,

*) 1676 Փրկչ.

առանց խորանների: Չորս փոքրիկ և նեղ լուսամուտ, զմբէթի նոյնչափ երկար և նեղ լուսամուտների հետ լոյս են սփռում եկեղեցու մէջ: Միակ, արևմտեան դուռը սիւնադարդ է և կամարակապ:

Անապատը շրջապատուած է պարսպով, որի մէջ կան կիսաւեր սենեակներ և մի դադարած աղբիւր:

Եկեղեցու դռան մօտ, հարաւային կողմում երեք դամբարան ամփոփում են հաղբատի նշանաւոր արքեպիսկոպոս Յովհաննիսի և Գէորգի նշխարները: Տապանաքարերը դաճաղաձև են, որոնց առաջ կանգնեցրած են մի մի գեղեցկաքանդակ խաչքար.

Սրանց վրայ գրուած է.

Այս է հանգիստ Տեառն Յովհաննիսի:

Այս է հանգիստ Տեառն Գէորգայ:

Երրորդ խաչքարի վրայ տապանագիր չկայ:

Արևմտեան կողմը կան նոյնպէս երկու մեծ գերեզմանաքար, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Արձանս այս վսեմական՝ Ե Սուրբսոսի Տէր Ստեփանոսի, կազմեալ ի տէր Յովհաննիսէ Բուերորդոյ իւրոյ ի թիւս ՈՅԳ (1125), յաղաքս յիւեցեմ վասն Տեառն.

Թէ Տէրունա'լան և թէ Սուրբ-Լուսոյ լեռան զազաթին կան մի մի փոքրիկ մատուռ, որոնց դռների առաջ կան մի մի գերեզման, առանց տապանագրի. աւանդաբար ասում են, թէ սրանք ճգնաւորների տեղեր են, և շատերն ուխտ են դնում այդ տեղերը:

ՍՈՒՐԲ ԶՕՐԱՎԱՐՔ

Վանքի պարսպից հարաւ, Սեղիկ գետակի մօտ, մի հարթութեան վրայ գտնւում է մի աւերակ եկեղեցի իւր դաւթով, որի դռան վերև գրուած է.

Կամաւ Նախախնամողին Աստուծոյ եւ յառաջնորդութեան Տէր Յովհաննիսի ի թուին Հայոց ՉԻԸ *) Ես Բարսեղ Բահանայ կանգնեցի զսուրբ Զաւրավարես, եւ օրնեցի զխորանս լուսոյ յանուն սրբոցս մե-

*) 1279 Փրկչ.

Болокольня Ах-
патскаго мон.

Հարաւոր զան-
գակաւորունը.

Clocher du mon.
de Haghbate,

ծաւ ջանիւ եւ քրտնամուխ անձամբ իմով՝ ի փրկութիւն հոգւոյ, եւ յիշատակ մեզ եւ ծնողաց եւ սնուցողացն...

Եկեղեցու մօտ կան մի քանի գերեզմաններ, գեղեցիկ խաչքարերով, և մի գիւղատեղի:

ՋԳՐԱԶԷՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վանքի պարսպի հարաւ արեւմտեան կողմը, զրսից, զիւղին մօտիկ, մի հարթութեան վրայ, գտնոււմ է մի սակաշէն, օրօրոցաձեւ, փոքրիկ մատուռ, անսիւն և միայն մի պատարագամատոյց սեղանով: Արեւմտեան պատի բարձրում քանդակուած է մի խաչ, կողքերին մի մի աղաւնի, վերեւ մի մի բլիթ կամ վարդ. ներքեւում բացոււմ է միակ դուռը՝ երկու կողմից սիւնադարդ կամարների մէջ ամփոփուած մի մի գեղանկար խաչերով զարդարուած: Սրա վերեւ մի երկար և նեղ պատուհան կայ, որից բարձր քանդակուած է մի բազէ, ճանկերում մի աղաւնի բռնած:

Դռան ճակատի կամարակալ քարի վրայ գրւած է.

ԴՆՈՒՄ *) Եւ Սեղամայ նուաւս աղախին Քրիստոսի վերստին շինեցի զսուրբ Աստուածածինս՝ որ խախտեալ էր ի հիմանց վասն մեր հալածեցի գերեզմանացս. եւ ինձ ետուն երկու պատարագ զԱւետեաց Աստուածածին եւ Մինասայ տաւն ի կենդանութեան իմում՝ Դաւթի. եւ յես իմ մահուան՝ ինձ ով խափանէ՝ Յուդայի կցորդ ե եւ մեր խղնիս տէր. ամէն.

Եկեղեցու դռան մօտ տասերիու գերեզմանաքար կայ, որոնցից միայն երկուտի վրայ «Դաւիթ» և «Հասան» անուններն են փորագրուած:

Աւանդաբար պատմոււմ է, թէ՛ Հաղբատի վանքի այս կողմի դուռը միաբանութիւնը փակել է տուել, և այս մատուռի մօտ կեցողը «Ջիգրու» շինել է տուել այս մատուռը, որպէսզի ստիպուած չլինի վանքի միւս դռնից եկեղեցի գնալու, ուստի և այս պատճառով եկեղեցին կոչուել է Ջիգրաշէն:

ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿԻ

Հաղբատ գիւղի արեւմտա-հարաւային կողմում, Ջղացաձորի ճանապարհէն կայ մի փոքրիկ մատուռ սուրբ Աստուածածնի

*) 1195 Փկրչ.

անունով, որ այժմ սուրբ Կիրակի է կոչում: Սրա մօտ, մի մեծ պաղուանդանի վրայ, բարձրանում է մի գեղեցիկ խաչքար, որի վրայ արձանագրուած է.

Յանուն Ասուծոյ ես անպիսանս Սարգիս կանգնեցի ի հիմանց զսանաւ սրբոյ Ասուածածնիս. արդ աղաչեմ զընթերցողսդ եւ զամենեսեանդ՝ որ երկրպագիցեմ սրբոյ Ասուածածնիս յիշեսջիմ յաղաւթս ձեր զծնող իմ, եւ զիս զվերոգրեալսդ անուն. եւ Ասուած զձեզ յիշեսցե. ամէն. Ո՛ԼԻ թուին*):

Եկեղեցու շուրջը կայ մի հին գերեզմանատուն, ուր խաչքարերը կոտորտուած կամ տարուած են և մնում են նրանց պատուանդանները:

ԱՌԱՋԱՊԵՄ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հաղբատ գիւղի հիւսիսային կողմում կայ մի կիսուեր եկեղեցի, Սուրբ Սիոն անունով: Ժողովուրդն սրան «Առաջադէմ եկեղեցի է» կոչում և բացատրում է այս անունը նրանով, իբր թէ սա վանքի բոլոր շինութիւններից առաջ, Լուսաւորչի ժամանակ է շինուել:

Եկեղեցու շուրջը կան խաչքարեր, որոնցից մի քանիսի վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները.

'Ի թուին ՆՇԴ*) ի հայրութեան Սիմեանի եւ Արամագինե եւ Փիլաֆտն կանգնեցաւ զսուրբ խաչս ի վերկութիւն հոգւոց մերոց եւ ամենայն երկրպագուաց իւրոց եւ յազնականութիւն քաղաւորին մերոյ Դաւթի:

Մի ուրիշի վրայ.

Զնորհաւն Յիսուսի հրամանաւ Տէր Յովանիսի գրեցաւ եւ զիրս յիշատակի... եղբարց Անդրէի, Դանիէլի, Տիրաննոյ, Գորկայ 'ի հալայ արդեանց մեր շինեցաւ զսուրբ Սիոնս բարեխաւս առ Քրիստոս մեզ եւ ծնողաց մերոց. եւ ընծայեցաւ ի սմա Դձ սպիտակ, զնածեղին հացագոմս Ռձ... Գանձահանքն.

Մեն մի խաչաւգնեիւ զմեզ յիշել.

Սրա ներքեւ.

Այլ եւ ինն պատարագ մեզ. գ. ի Ծննդեան. գ. Զատիկին. սուրբ Խաչին. կատարիչն աւրհնին յԱսուծոյ. ով խափանե դասի ի Տեառնէ: Ես Տէր Յովհաննէս Զաֆանգասակի զիմ եգին ալ ի սուրբ Սիոնս

*) 1188 Փրկչ.

*) 1003 Փրկչ.

սվաք. ով հակառակի կամ խափանել ջանայ. կապած է յԱստուծոյ, եւ մեր մեղացն տէր է:

Հաղբատից արեւմուտք, ձորի ճանապարհի վրայ, կայ մի գեղեցիկ խաչքար, հետեւեալ արձանադրութեամբ.

Յառաջնորդութեան Տեառն Համազասպայ եպիսկոպոսիս Հաղբատայ... ես... կանգնեցի զխաչս. զիս եւ զձնողսն իմ եւ զԳրիգոր յիւեցեմք ի Քրիստոս. ի թուին 2Դ (1255) կանգնեցաւ սուրբ Սարգիս:

Մի ուրիշ խաչքար էլ կանգնած է զիւղից բաւական հեռու, դէպի հիւսիս, խրամաձորի ճանապարհին և ունի այս արձանադրութիւնը.

Յառաջնորդութեան Տեառն Յովնանիսի՝ ես Մխիթար սպասաւոր սրբոյս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ ձնողաց իմոց, եւ եղբաւորդւոյ իմոյ Սարկաւագին. որք երկրպագեմք, յաղաւթս յիւեցեմք:

Հ Ա Ղ Բ Ա Տ Ա Ձ Ո Ր

Հաղբատ գիւղից դէպի արեւմուտք իջնում է փոքր ի շատէ հարթուած մի ճանապարհ, որի վրայ տեղ տեղ խաչքարեր են կանգնած, որոնցից մինը «Կոտրած բէմ» է կոչւում և ունի հետեւեալ արձանադրութիւնը.

Ի թուին ՈԾ (1201) ես Թումայ անաթան քահանայ կանգնեցի զխաչս բարեխաւս... ինձ եւ ձնողաց իմոց եւ եղբարց որք երկրպագեմք յիւեցեմք ի Քրիստոս:

Սրանից ներքեւ գտնւում է Հաղբատաձորի զերեզմանատունը, ուր բացի մի քանի սրբատաշ խաչքարերից, կայ նաև «Ազուաւի տապան» անունով յայտնի փոքրիկ զերեզմանը *):

Այս ձորը պատած է այգիներով, որոնցից երկուսը պատկանում է Հաղբատի վանքին: Իսկ քարաշէն կամուրջից վերեւ գտնւում է վանքի ջաղացատեղին, ուր կայ մի փոքրիկ մատուռ, և սրա մօտ, դետի ասիւն, մի գեղեցիկ խաչ, որի վրայ արձանադրուած է, թէ 1086 թուին Հաղբատի առաջնորդ Տէր Սարգիսը շինել է մի ջրաղաց և տնկել մի այգի:

Բացի սրանից կան նաև մի քանի ուրիշ գեղեցիկ խաչքար, որոնց վրայի արձանադրութիւնները զետեղուած են արձանադրութիւնների բաժնում:

*) Այս մասին տես հաւատքի բաժնում.

ՎԱՆՔԻ ՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հաղթատի վանքում նախկին բաղմաթիւ սրբութիւններից մնացել է միայն Ս. Նշանը, որ պահւում է Համանուն եկեղեցում ամենայն զգուշութեամբ: Սա խաչափայտի մասն կրող մի ականակուռ խաչ է, արծաթապատ պահարանի մէջ: Պահարանի վրայ քանդակուած են Քրիստոսի գերեզմանը և եօթ սրբերի պատկերներ, իսկ յետևի կողմում արձանադրուած է.

Յեռ աւերման աշխարհին վրաց ի պարսիկ Աղա Մահմադ խանէն ի քվին Հայոց ՌՄԽԻ հրամանաւ Ռուսաց Կայսրուհւոյն Եկատարինէի բնդ զօրացն նորին եկի ի հայրենի աշխարհն իմ սակս օգնութեան եւ չոքայ ի յերկրպագութիւն վանօրէիցն մերոց Հաղթատու եւ Սանահնու, Տեսի զամայութիւնս նոյա եւ զյափօսակութիւնս սուրբ Նշանին Հաղթատու. ուսի կազմեցի զպահարանս եւ եդի ի սմա զիմ նշանաբան մասն ի կենաց փայտէն եւ զայլ մասունս սրբոց եւ բնծայեցի Հաղթատու սբ. Նշան վանիցն ի յիշատակ ինձ յելից աստի եւ նախնւոյն իմոյ Զաքարիա ամիր Սպասալարին Հայոց եւ Վրաց. նաեւ ծնօղացն իմոց Զիօռ-բէգին եւ պատրոն Քեթեւանին. եւ իօխանազնեայ եղբարցն իմոց Մովսէսին, Բեթանին եւ Փարսադանին եւ բարեւաւիղ որդւոց եւ դստերաց նոցին՝ իսկ որք կարդայք յիշեցեմ յաղօթս զՍանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեանց Յովսէփ Արքեպիսկոպոս՝ առաջնորդ Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին, հիմնադիր երկուց Բաղաբան Նոր-Նախիջեւանու եւ Գրիգորիայօլու յամի Տեառն 1797 եւ քվին Հայոց ՌՄԽԶ. ի Մոսկով. ձեռամբ Դաւթի Ամսրեանի:

Այս Աւագ Սուրբ Նշանի խաչի մէջ ամփոփուած խաչափայտի մասն այն խաչափայտի մասիցն է, որ ս. Հովիթիմէն բերեց Հայաստան Տրդատ Թագաւորի ժամանակ, և մի առժամանակ Վարադայ լեռան մէջ Թաղցնելու պատճառով կոչուեց Վարադայ խաչ *): Այս խաչի մի մասը վաղուց ի վեր գտնուում էր Բագրատունեան նախարարական տան մէջ և սրբութեամբ պահպանւում էր իբրեւ Բագրատունեաց տան պաշտպան: Որդուց որդի անցնելով այս խաչը՝ ստացաւ Բագրատունի

*) Դառ ս. խաչին Զաքարիայ եպիսկոպոսի Բէհբութեանց, ձեռագիր Գյ. Լբ. և Հաղթատի «Կարմիր Աւետարան»-ի չիշատակարանը: Յիշ. Երզնկեան Հնախօսական տեղ. Հաղթատայ. եր. 79: Վերոյիշեալ Կարմիր Աւետարանը այլևս չկայ Հաղթատում:

Աշոտ Ողորմածը, որի բարեպաշտ ամուսին՝ Խոսրովանուշ Թագուհին 967 թուին կառուցանելով Հաղբատի վանքը, ընծայեց նրան այս տոհմական աւանդը, որի անունով և եկեղեցին կոչուեց Աւագ սուրբ Նշան:

ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԻ ՈՒՆԻ

- 1). Յիսուն և մի դեսեատին վարելահող:
 - 2). 1500 դ. արօտատեղի և անտառ: Կալուածատէր Բարաթով վրացին տիրապետած լինելով այս հողը, վանքը լիտ է պահանջում դատաստանական կարգով:
 - 3). Երկու այգի:
- Վանքը պահպանում է մի վարդապետ:

Ք Ո Ր Ա Յ Ր

Այս, ճարտարապետական տեսակէտից շատ նշանաւոր մենաստանը գտնւում է Քորեբրաձորում, որ տարածւում է Գերեգ գետի ձախ ափին, Իգաւատ գիւղից ներքեւ: Լօռու բարձրաւանդակի լանջը տեղ տեղ դարատափեր կազմելով իջնում է մինչև Գերեգ գետի ափը, որին մօտիկ և նրան ուղղահայեաց ձգւում է Քորէրի բաւականին խոր ձորը, որի մէջ կան մի քանի արհեստական անմատչելի քարայրեր: Սրանցից մինի միջից, զրեթէ տասն սաժէն բարձրութիւնից վայր է գլորւում մի յստակ փտակ, գեղեցիկ ջրվէժ կազմելով: Ահա այս ջրվէժի մօտ, սաղարթախիտ ծառերով պատած մի փոքրիկ, պարսպապատ հարթութեան վրայ կանգնած են սրբատաշ, հրաշալի և մեծ եղեղեցին, իւր գաւթով, երկու փոքրիկ մատուռներ, մի դանդաղատուն և մի ընդարձակ շինութիւն:

Մեծ եկեղեցին սրբատաշ քարով է շինուած. 4 սաժ. 5 վեր երկ. 5 արշ. 6 վերշ. լայն. և 7 արշ. 5 վեր. բարձ. ունի: Այժմ միայն մնացել են արեւելեան պատը և եկեղեցու դաւթի միջնորմը, որոնք զարդարուած են գեղեցիկ կամար-

ներով, խաչքարերով, ծաղկանկար պատուհաններով: Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է եղել. հիւսիսային կողմում կայ մի խորան, իսկ հարաւայինում՝ ոչ: Սեղանը բոլորակաձև է, երկու սրբատնով և երեք նեղ և երկար պատուհանով: Եկեղեցու մէջ կան մեծ մեծ տապանաքարեր, հարաւային կողմում բացւում է մի դուռն դաւթի մէջ, որ կամարակապ է և արևելեան ու հարաւային կողմերում ունի երկական կամարակապ բացուածքներ՝ երկու կեղծ և երեք ամբողջական ութանիստ սիւների վրայ բոլորուած: Յատակի վրայ կան գերեզմանաքարեր, Գաւթին կից կայ մի կամարակապ, փոքրիկ խորան, պատարաշամատոյց սեղանով. այս շէնքը դեռ ևս կանգուն է, և պատերի վրայ կրում է վրաց մեսրովբեան տառերով գրուած մի արձանագրութիւն: Իսկ եկեղեցու արևելեան կողմում կան երկու, միմեանց կից, մինը կիսաւեր, իսկ միւսը կանգուն, փոքրիկ, թաղակապ մատուռներ, պատարաշամատոյց սեղաններով: Սրանց վրայ կայ մի քանի հայերէն, եղծուած արձանագրութիւններ, որոնցից կարելի եղաւ կարդալ հետևեալը.

† Քս ած յիշեա զՄարիամ եւ զՌուսուգան ի գալսեան ԲՈՒՄ.

ՈՐ *) եւ Մարիամ դուստր Կիւրիկէի քագաւորի յազգէ Բագրատունի շինեցի զսուրբ կաթողիկէս աւգնութեամբ ԲԻԵՐ ԻՍՈ Ռուսուգանա յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ հաւաքիւմ մերո Ռուսուգանա եւ եղբաւր մերո Մբասա որք էրկրպագէք Քրիստոսի ի սուրբ հաւաքանիս յիշեսցիք ի Քրիստոս զի վասն նեղութեան տեղոյս ռաս աշխատեցաք (ցաք).

Ջանգապատունը բարձրանում է դաւթից փոքր ինչ հարաւ արևելք, ձորի անմիջապէս լանջին: Սա մի քառանկիւնի, կամարակապ շէնք է, բոլորակաձև սեղանով և երկու մեծ սրբատնով. ունի երեք պատուհան և մի դուռն, որի աջ կողմում վրաց մեսրովբեան տառերով երկու ընդարձակ արձանագրութիւն կայ: Ջանգապատան մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր և գինու կարասներ: Այս շէնքի վրայ բարձրանում էր ութ գեղեցիկ սիւներ, կրելով ռոմանական կամարների վրայ մի զըմբէթ, որտեղից երբեմն կախուած են եղել զանգակներ: Ինչպէս լսեցի, այս զըմբէթը մօտ ժամանակներս փուլ է եկել:

*) 1153 Փրկչ.

Ջանդակատան վրայ եղած արձանագրութիւններից մինի լմաստն այն է, թէ ձահնշահի որդին, աղիւտանտների պետը, Դիորդի անունով ճգնաւորը, Ամոջի սուրբ ձուշանի օգնութեամբ շինութիւններ և վերանորոգութիւններ է արել. իսկ երկրորդի մէջ ասուած է, որ 1295 թուին... Ես անարժան Մխարգրձելս, որդի ձահնշահի, աղիւտանտների պետ, և իմ ամուսինս վանանէն, դուստր աթաբէկ և ամիր սպասալար Սաթունի, մենք արժանի համարուեցանք կառուցանելու այս զանդակատունը և այս դամբարանը, որ մերն է, չափազանց դժուարին հանդամանքների մէջ... ¹⁾

Ջանդակատան մօտ դտնուում է սրբատաշ քարից շինուած մի ընդարձակ շէնք, որ լայտնի չէ, թէ ինչ է եղել: Սա 17 արշ. երկ. 12 արշ. լայն. և մօտ 7 արշ. բարձրութիւն ունի: Երկու կողմում չորսական կիսասիւնների վրայ բոլորում են պատին կից կիսակամարներ, որոնց մէջ բացւում են երեք մեծ և երեք փոքր և նեղ պատուհաններ:

Հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի մեծ, լայն դուռն, որի երկու կողմը ներքուստ կայ մի կամարակապ և մի քառանկիւնի խորշ: Այսպիսի մի խորշ էլ հարաւային պատի մէջ կայ: Ձեղունը քանդուած է: Այս սրահի մէջ ծառեր են բուսած:

Քորայրի եկեղեցու մասին կան հետեւեալ տեղեկութիւնները.

Այս վանքը, ինչպէս երևում է մատուռի վրայի վերոյիշեալ արձանագրութիւնից, շինել է Կիւրիկէ Բ. թագաւորի դուստր Մարիամը 1153 թուին:

Ջաքարէ սպասալարի որդի ձահնշահը թաղուել է Քորայրում: ²⁾

Այստեղից է եղել Դաւիթ Քորայրիցի ³⁾ մատենագիրը ՓԲ. դարում, որ մի քանի աստուածաբանական մեկնութիւններ ունի:

Այստեղ ճգնում էին ՓԲ. դարում խորասու և Մարիամ թագաւորադն կանայք, որոնց զղուշական խրատներ է գրում Հաղբատից Յովհաննէս սարկաւազ կոչուած վարդապետը: ⁴⁾

¹⁾ Brosset: Voyage archéologique. Sixième rapport p. 138.

²⁾ Կիր. Գանձ. Մոսկուա 237.

³⁾ Անդ. եր. 99.

⁴⁾ Վարդան Բարձր. եր. 122.

Քրեայրից ցածր դէպի հարաւ կայ մի փոքրիկ մատուռ, առանց մի որեւէ արձանագրութեան: Տեղացիները պատմում են, թէ մի ոմն Չիթախեան այս ձորով անցնելիս սպանուել է և թաղուել այս մատուռի մօտ, որի պատճառով և մատուռը մինչև այժմ էլ կոչում են Չիթախեանց եկեղեցի: Իսկ Քրեայրից բարձր, դէպի Իգահատ, գտնւում է մի ուրիշ, հասարակ, անխորան մատուռ, որի դռան կամարակալ քարի վրայ կայ մի եղծուած արձանագրութիւն, որից կարդացւում է ի թուին ՈՀԲ.

Ճուրջը կան գերեզմաններ, որոնցից մի քանիսի վրայ բաւական լաւ քանդակուած խաչքարեր են կանգնած: Ժողովուրդը այս մատուռին Գողգոթ է ասում:

Այստեղից էլ փոքր ինչ բարձր գտնւում է մի քերուրաքանդակ, հիւանալի խաչքար, որի վրայ քանդակուած է Աստուածածնի և շուրջը առաքեալների պատկերները: Սրա վրայի եղած արձանագրութիւնից կարդացւում է միայն հետևեալը.

Առաջնորդն... բարեխաւս լեր Պոռշին... ողորմութեամբ սլարոն Գուրգէնայ կազնեցաք սուրբ խաչս...

ԲԱՐՁՐԱՔԱԾ Ս. ԳՐԻԳՈՐ

Սա գտնւում է Դսեղ գիւղից հիւսիս-արևելք, Ս. Գրիգորի ձորի լանջին: Այս ձորը ծառազարդ է և զնալով միախառնւում է Դեբեդի ձորին: Վանքը կառուցուած է 1221 թուին, վրաց թամար թագուհու որդի Գէորգու թագաւորութեան և Աթաբէգ Իւանէի և նրա որդիների Աւագի և Ջահնշահի իշխանութեան ժամանակ Մամիկոնեան ազգից Համազասպի թուռ և Սարգսի որդի Մարծպտնի ձեռքով, իբր գերեզմանատեղի Մամիկոնեան տոհմին ¹⁾, որ ժԱ դարից բնակութիւն էր հաստատել սրա շրջականերում:

Վանքը բաղկացած է երեք, միմեանց կից եկեղեցիներից, երեքն էլ հոյակապ, սրբատաշ, ազնիւ քարից շինուած: Սրանցից հարաւայինը, որ կոչւում է Ս. Գրիգոր, ամենից մեծն է և

¹⁾ Տ. Վանքի հարաւային պատի արձանագրութիւնը:

իւր արեւելեան ճակատին կրում է Մամիկոնեան տոհմանի՝ շրե-
րկղլիանի թւատարած արծիւ, ճիրանների մէջ զառը բըռ-
նած ¹⁾։ Եկեղեցին 26 մետր երկարութիւն ունի և նոյն չափ
լայնութիւն։ Չորս սիւների և ութ կիսասիւնների վրայ բոլո-
րում են ուռնաձև կամարներ, որոնց վրայ յանկած ձեղունն
ու կաթուղիկէն ալժմ քանդուած են։ Աւանդութեան ասելով
այս կաթուղիկէն ալնքան բարձր է եղել, որ նրա խնձորը
դաշտից երեւացել է։ Սիւնները ութսնկիւնանի են, իսկ կիսա-
սիւնները բաղկացած են երեքական, կիսաբոլոր, միացած սիւնե-
րից, զեղեցիկ պատուանդանով ու զեղաքանդակ խարիսխով։

Արեւելեան կողմում կիսաբոլոր, կամարակապ շրջանի մէջ
դռնուում է սեղանը, որի երկու կողմում կան մի մի խաչարձան
և երկյարկանի խորան, պատարադամատուց սեղաններով։ Հա-
րաւային կողմում բացւում է մի կամարակապ մեծ պատուհան,
իսկ արեւմտեանում մի մեծ, կամարակապ դուռն, զարդարուած
առտղանիշ, կարմիր քարերով։

Հիւսիսային կողմում մի ուրիշ դուռ բացւում է Ս. Աս-
տուածածնի եկեղեցու մէջ։ Սա ևս կիսաւեր է, ձեղունը բոլո-
րովին քանդուած։ Սա միայն երկու ամբողջական, ութանկիւնի
սիւններ ունի, միւսները կիսասիւններ են։ Մեծ կամարները ուռ-
նաձև են. փոքրերը արաբական։ Սեղանը բոլորակաձև է,
կողքերին երկյարկանի մի մի խորան։ Արեւմտեան պատի մէջ
ունի մի դուռն։ Երրորդ եկեղեցին, որ ս. Յարութիւն է կոչ-
ւում, անսիւն է, փոքր և հասարակ քարից շինած 1205 թ.
(ՈԾԴ). Յովհաննէս վարդապետի և սրա եղբայր Սարգսի բա-
րեխօսութեամբ, «յիշխանութեան մեծին Մարծպանայ և զա-
ւակաց նորա»։

Այս եկեղեցին ևս ունի մի սեղան և երկու խորան։ Ձե-
ղունը քանդուած է։ Յատակին ընկած է սոյն եկեղեցու քարէ
կաղապարը, որ յայտնի չէ, թէ ուր է դրուած եղել։ Արեւմ-
տեան կողմում ևս ունի մի դուռն։

Երեք եկեղեցիների մէջ ևս բուսած են ահագին, բարձր
ծառեր։

¹⁾ Նոյնը կայ և Դսեղի եկեղեցու պատի վրայ։

Եկեղեցիների շուրջը կան միաբանների խցեր, մի ձիթե-
հանք, իսկ ձորում տների հետքեր և այդու տեղեր: Մի սառն,
յորդ աղբիւր կարկաչում է եկեղեցիների մօտ: Երևում է, որ
լայն, սալայատակ ճանապարհ ևս եղել է, մինչդեռ այժմեանը
մի նեղ կածան է:

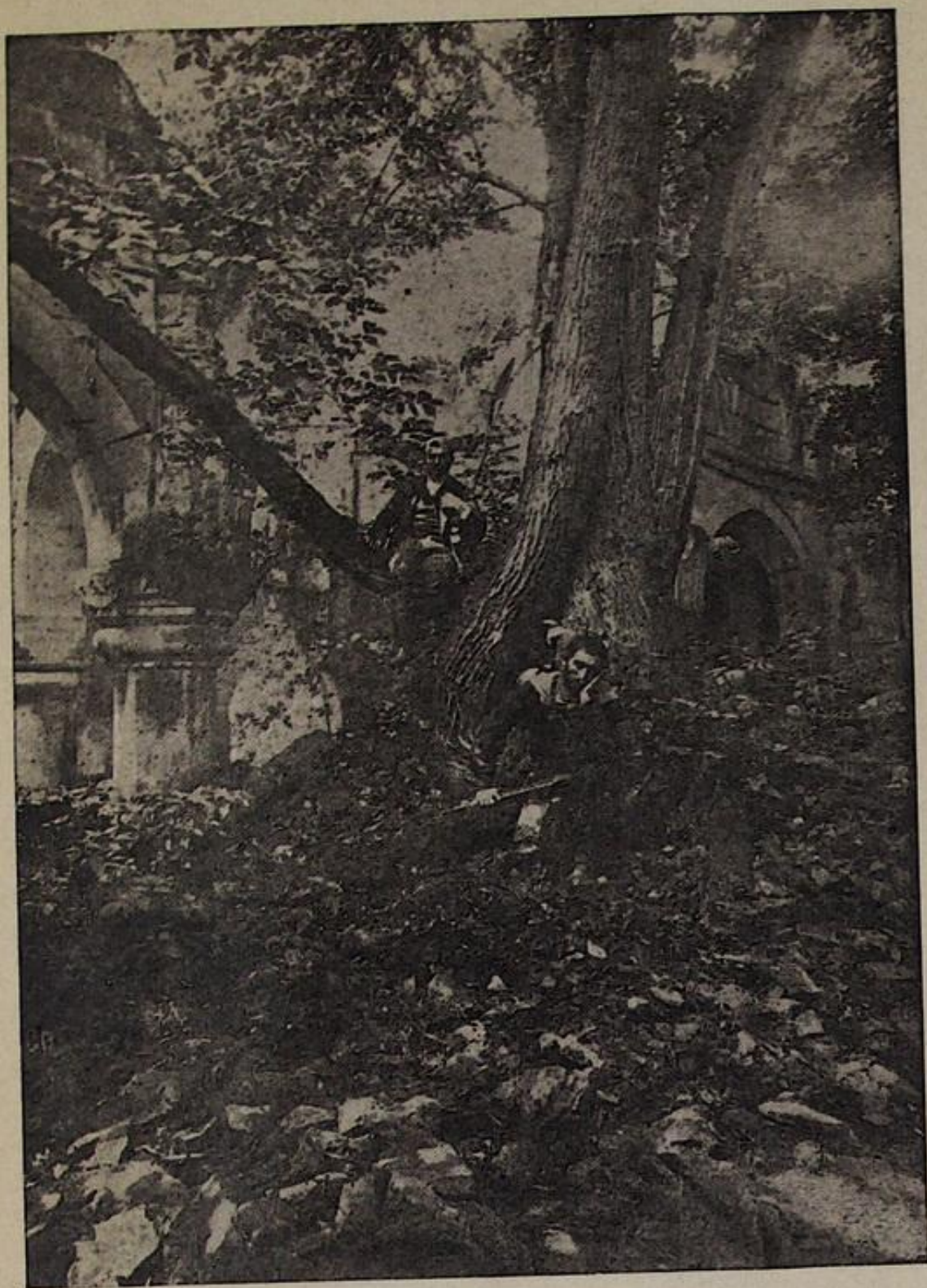
Աւանդութեան ասելով այստեղի միաբանութիւնը շատ
մեծ է եղել, այնպէս որ մի անգամ կալի ժամանակ մի վար-
դապետ ընկնում է մարազը և յարդի մէջ խեղդուած մնում:
Վարդապետների շատութիւնից նրա բացակայութիւնը չի նը-
կատուում մինչև ձմեռ, երբ յարդը տանելով գտնում են նրա
դիակը:

Ս. Գրիգորի ձորափին, փոքր ինչ հեռու ընդարձակ գե-
րեզմանատնից, կանգնած է մի հրաշագեղ իւսչարձան, որին
ժողովուրդը ՍԻՐՈՒՆ խաչ է կոչում: Սա չորս արշին բարձրու-
թեան և արշին ու կէս լայնութեան կարմիր քարէ մի խաչ
է, եզրափակուած գեղեցիկ նշխերով, և ամրացած երեք աս-
տիճանաւոր պատուանդանի վրայ: Սա կրում է հետևեալ ար-
ձանագրութիւնը:

Յիշխանութեանն Մամիկոնեան եւ որդւոյ նորա Վարդանայ
եւ Հայրադեղս որդի Թէրիկ Կանգեցի սր. տէ-
րունապանս յիշատակ ինձ եւ Ասլան րէկին եւ ծնողաց
մերոց. որք երկրպագէք յիշեցէք ի Զրիստոս:

ՔԱՌԱՍՆԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ՎԱՆՔ

Գտնւում է Գսեղ գիւղի հիւսիս արևմտեան կողմը, մօտ
կէս վերստ հեռու, ձորի մէջ: Չինուած է կարմիր, սրբատաշ
քարից, փոքր է, այժմ կեսաւեր, գմբէթն ամբողջովին քան-
դուած: Վանքի շուրջը նկատուում է գիւղատեղի, հարաւային
կողմը կայ հանդստարան գեղեցկաքանդակ խաչքարերով: Մի
քիչ հեռու բլիւում է մի սառնորակ աղբիւր:

Մոն. Ս. Գրիգորի.

Յարճրարար Ս. Գրիգոր.

Mon. de S. Grégoire

ԽՈՐԱԿԵՐՑ ՎԱՆՔ

Գտնուում է Աղ-քեօրիի Հարաւ-արեւելան կողմը, մի անտառապատ բլրի վրայ, գիւղից մօտ երեք վերստ հեռու: Գիւղացիները նրան խոջիկ են անուանում:

Այս վանքի շինութեան և թուականի մասին եկեղեցու դռան վրայի արձանագրութիւնը հետեւեալն է պատմում:

Թ. ին ՉԱ ի հայրապետութեան Տ. Կոստանդեայ, արհի եպիսկոպոսութեան Համազասպայ եւ յաշխարհակալութեան եւ զաւրասպետութեան... ի թագաւորութեան Դաւթի եւ Ստեփաննոս որդի Յովնանայ գնեցի զԾորակերտ եւ գիւր գեղն, զայգին որ ի Շղեր վանիցս յաւտեան ի կա սպիտակ սուտանի եւ շինեցի զսա ի հիմանէ սկսեալ յուսումն անմահին Աստուծոյ լինել ինձ եւ եղբարց իմոց եւ որդոց արձան կենդանի եւ տեղի գերեզմանի մինչեւ գայ Զրիստոս եւ առնէ ողորմութիւն ինձ եւ իմոցն ի փառս իւր. արդ որք խախտել ջանան զիմ տուածըն յեկեղեցոյս եւ կամ զտեղի հանել յազգէ իմմէ, խախտեսցին եւ անկցին. ի... քրիստոնէութենէն:

Վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի գաւթից, երկուսն էլ գիւղեցիկ գմբէթներով զարդարուած, երկուսն էլ սրբաւորաշ քարով շինուած: Եկեղեցին ունի 18 արշին երկարութիւն, 11 արշին լայնութիւն. ներքուստ անսիւն է, և միայն կիսասիւններն են պահպանում չորս կամարները, որոնց վերայ հանգչում է երեսուն բարակ սիւների վրայ հաստատուած գեղեցիկ կաթուղիկէն:

Եկեղեցու չորս անկիւնում կան մի մի խորան:

Եկեղեցու երկու դռնից արեւմտեանը կամարակապ է և բացուում է գաւթի մէջ: Սա 6 ար. երկարութիւն ունի, նոյնքան էլ լայնութիւն: Ութ կիսասիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, կրելով իրեցի վրայ մի փոքրիկ կաթուղիկէ: Մի քանի լուսամուտներ աղօտ լոյս են սփռում գաւթի և եկեղեցու մէջ:

Եկեղեցու հիւսիսային պատի վրայ արտաքուստ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը,

Աստուած ողորմի Վելի որդիս... Պայի պարոն Ջահնաղարին և իւր կողակից Ռուսուզանին, որ այս ս. եկեղեցիս և իւր ճնողաց անդարձովն և իւր որդի պարոն Կորկին շինեցին»:

Սրա ներքեւ.

Թվ. ՌՃԺ*) լիշեցէք ուստայ Ջահնաղարին:

Հաւանական է, որ սրանք վերանորոգած լինին եկեղեցին և ոչ շինած: Թէ եկեղեցին և թէ գաւիթը բաւական խախտուած են և տանիքի վրայ ահադին ծառեր բուսած: Եկեղեցու մօտ. արևելեան կողմը կայ մի ուրիշ եկեղեցի, որ բոլորովին աւերուած է:

Վանքը պարսպապատ է եղել, որի հետքերն և ընդարձակ սրբատաշ քարից շինուած կիսաքանդ մուտքն են մնում այժմ:

Պարսպի մէջ կան խցերի աւերակներ և բաւական թուով դերեզմանաքարեր, նկարներով զարդարուած. սրանց մէջ մի քարէ պատուանդանի վրայ բարձրանում է մի զեղաքանդակ խաչքար, Փրկչի պատկերով, որի վրայ գրուած է. Սուրբ Նըշան Տէրունեան:

Վանքի մօտ, պարսպից դուրս երևում են շինութիւնների աւերակներ: Գուցէ սա եղած լինի խորակերտ կամ խուռակերտ քաղաքը, որի անունով էլ վանքն է կոչւում և որը ժառանգեց Աշոտ Ողորմածի որդի՝ Գուրգէնը կամ Կիւրիկէն:

ՍԵԴՈՒԻ Ս. ՆՅԱՆ

Գտնւում է Աքորի և Հազուի գիւղերի միջև, առաջնից մօտ չորս վերստ հեռու, Սեդուի ձորի լանջին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ: Քսան արշին երկարութեան և 10 արշ. լայնութեան և մօտ 18 արշին բարձրութեան թաղակապ, մի զեղեցիկ շէնք է, անսիւն և միայն կիսասիւնների վրայ հաստատուած, առանց գմբէթի: Արևելեան կողմը կայ երեք միմեանց կից, իսկ արևմտեան կողմը մի երկար՝ և կողքերին

*) 1710.

երկու կոր փատուհաններ: Հիւսիսային կողմը մի մատրաձև խորան, իսկ հարաւային կողմը երկու ամբողջական և երկու կիսասիւնների վրայ հաստատուած զմբէթաւոր դաւիթը:

Վանքը շրջապատուած է հաստ պարսպով, որի մէջ կան խցերի աւերակներ: Ոչ մի տեղ ոչ մի արձանադրութիւն չկայ:

Համբարձման տօնին ահագին բազմութիւն ուխտ է դալիս այստեղ:

Սրանից կէս վերտ հեռու, դէպի հարաւ, մի ժայռոտ բլրի վրայ կայ մի բարձր շէնք, որի առաստաղը քանտուելով՝ կիսով չափ լցրել է մէջը: Սրա մասին ոմանք ասում են, թէ զանգակատուն է, ոմանք էլ՝ թէ բերդ է:

Բ. ՎՐԱՅ ՎԱՆՔԵՐ

Այս գաւառում վրացիներն էլ ունին թէ ճարտարապետութեամբ և թէ պատմական անցեալով նշանաւոր վանքեր, որոնց մէջ իւր ճարտարապետութեամբ գերազանցում է բոլորին Ախտալայի ս. Աստուածածնի վանքը, իսկ պատմական անցեալով Բոլնիսի Սիօնը, որ երկար ժամանակ առաջնորդանիստ է եղել: Այս վանքերն էլ ժամանակագրական կարգով այսպէս են դասաւորում.

1. Ախտալայի հիմնուել է V և ապա XII դ. Իւանէ աթաբէկի ձեռքով:
2. Սիօն V. դարում, Փարսման թագաւորի կամ Արչիլ թագաւորի որդի Միհրդատի կին Սադուխտի ձեռքով:
3. Ծուղբուղաեկն. XV դ. Արսէնի որդի Սալանի ձեռքով:
4. Երկու անյայտ մենասաններ. XV. դարում.
5. Հնէվանք. անյայտ.

Սկսենք նկարագրել այս կարգով.

երկու կոր փատուհաններ: Հիւսիսային կողմը մի մատրաձև խորան, իսկ հարաւային կողմը երկու ամբողջական և երկու կիսասիւնների վրայ հաստատուած զմբէթաւոր դաւիթը:

Վանքը շրջապատուած է հաստ պարսպով, որի մէջ կան խցերի աւերակներ: Ոչ մի տեղ ոչ մի արձանադրութիւն չկայ:

Համբարձման տօնին ահագին բազմութիւն ուխտ է դալիս այստեղ:

Սրանից կէս վերտ հեռու, դէպի հարաւ, մի ժայռոտ բլրի վրայ կայ մի բարձր շէնք, որի առաստաղը քանտուելով՝ կիսով չափ լցրել է մէջը: Սրա մասին ոմանք ասում են, թէ զանգակատուն է, ոմանք էլ՝ թէ բերդ է:

Բ. ՎՐԱՅ ՎԱՆՔԵՐ

Այս գաւառում վրացիներն էլ ունին թէ ճարտարապետութեամբ և թէ պատմական անցեալով նշանաւոր վանքեր, որոնց մէջ իւր ճարտարապետութեամբ գերազանցում է բոլորին Ախտալայի ս. Աստուածածնի վանքը, իսկ պատմական անցեալով Բոլնիսի Սիօնը, որ երկար ժամանակ առաջնորդանիստ է եղել: Այս վանքերն էլ ժամանակագրական կարգով այսպէս են դասաւորում.

1. Ախտալայի հիմնուել է V և ապա XII դ. Իւանէ աթաբէկի ձեռքով:
2. Սիօն V. դարում, Փարսման թագաւորի կամ Արչիլ թագաւորի որդի Միհրդատի կին Սադուխտի ձեռքով:
3. Ծուղրուդաեկն. XV դ. Արսէնի որդի Սսլանի ձեռքով:
4. Երկու անյայտ մենասաններ. XV. դարում.
5. Հնէվանք. անյայտ.

Սկսենք նկարագրել այս կարգով.

ԱՌՑԱԼԱՅԻ ՄԱՐԻԱՄ ԱՆԱՅԻ ՎԱՆՔ

Այս հռչակաւոր և ճարտարարուեստ վանքը գտնւում է Ախտալա կայարանից հազիւ 1¹/₂ վերստ հեռաւորութեամբ, դէպի արեւմուտք, անտառապատ ժայռերով պատած մի թերակղզիաձև բլրակի գոգում, պղնձի և այլ հանքերով հարուստ Լալվար լեռան լսնջին:

Այս վանքի մասին կան հետեւեալ պատմական տեղեկութիւնները: Կիրակոս Գանձակեցին ասում է. «Վախճանեցաւ և Իւանէ ¹⁾, եղբայրն Զաքարէի և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց վրացի վանս արար: ²⁾

Ստեփաննոս Օրբելեան ³⁾ պատմում է, թէ այս վանքում պահւում էր Ս. Նշանի խաչը, որ Իւանէ Աթաբէկը ընծայ էր ստացել Վասակ իշխանից: Բայց յետոյ 1216 թուին Տէր Սարգսի խնդրով վերադարձուեց Նորավանքի ուխտին:

Նաև նոյն մատենագրից յայտնի է, որ դեռ Իւանէի կենդանութեան ժամանակ այստեղ ծինմծղաւրութիւն (առաջնորդութիւն) էր հաստատուած և «Ծիրամ ծղճարն Պղնձահանիցն» մասնակցում էր այն ժողովին, որ որոշեց, թէ վերոյիշեալ Ս. Նշան խաչը պատկանում է Լիպարիտ Օրբելեանին: Վարդան Բարձրբերդցին և Կիրակոս Գաձ. պատմում են, որ 1250 թուին մեռաւ Աւագն, որդին Իւանէի և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում: ⁴⁾

Վրաց մատենագիրներից թաղաժառանգ Վախուշտն ասում է. Հաղբատից ցած գտնւում է Ճոճկանի հովիտը, Լալվար լեռան ոտորոտում... աւելի ցած և դէպի հիւսիս է Ագարակի եկեղեցին, որ Գուրգասլանը ⁵⁾ դարձրեց եպիսկոպոսարան, իսկ յետոյ դարձաւ Սոմխէթի արքեպիսկոպոսարան, որի իրաւասութիւնը տարածւում էր Խունանի, Գարդորանի և Բեր-

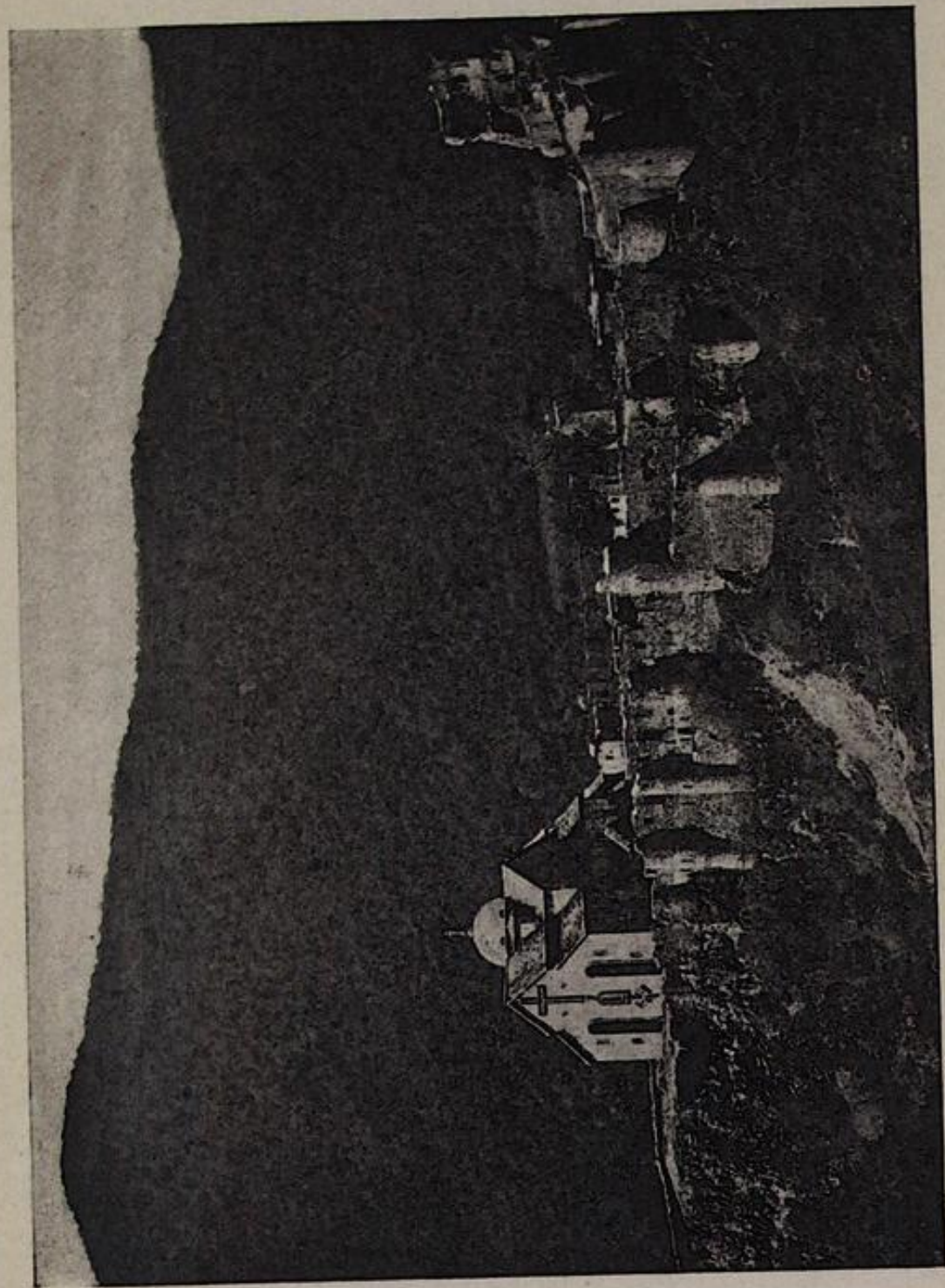
¹⁾ 1229. թուին.

²⁾ Կիր. Գան. Մոսկ եր. 130

³⁾ Ստ. Օրբ. ա. հ. եր. 97.

⁴⁾ Վարդ. Բարձ. եր. 148. Նաև Կիր. Գանձ. Վեհ. 180.

⁵⁾ 446—499 թ.

Азтавський монастирь.
Цытшышш цыбур.
Мон. д' Akhtala.

դուջի վրայ: Նրա կաթուղիկէն շատ ճարտարապետական ձևով է շինուած և այժմ կոչոււմ է Ախտալա: ¹⁾

Իսկ տեղական մի աւանդութիւն այս եկեղեցու շինութիւնը վերագրում է Հերակլ կայսրին V Պ դարում, Պարսից դէմ արշաւած միջոցին:

Այս բոլոր տեղեկութիւններէ կարելի է եզրակացնել, որ Ախտալի պղնձահանքում Հին ժամանակից, V դարից, կանգնած է եղել եկեղեցի, որի մօտ Հետզհետէ շինուել են միւս եկեղեցիները, և ի վերջոյ Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, Հաւանականօրէն Իւանէի ժամանակ և սրա ջանքով, երբ Թամար թագուհու յաղթական թագաւորութեան միջոցին ճարտարապետութիւնը դարձեալ սկսել էր ծաղկել:

Եկեղեցին շինուած է սրբատաշ քարով, 13 ս. երկ. 10 ս. լայն. և 10 ս. բարձրութեան, գմբէթը չհաշուած:

Չորս ամբողջական և վեց կիսասիւնների վրայ լինած ռոմանական կամարներն այլ ևս չեն կրում նախկին կաթուղիկէն, որ քանդուել է դարուս սկզբում կամ երկրաշարժից և կամ Օմար խանի զինուորներից: Այլ սրա տեղը շինուած է փայտեայ կիսաբոլոր գմբէթ, թիթեղով ծածկուած: Իսկ կտուրը, որ Հին ժամանակ լորփինով — քարէ բարակ տախտակ — էր ծածկուած, Մ. Ս. Վօրօնցովի կարգադրութեամբ վերանորոգուած է և կապտադոյն կղմինտրով պատած:

Սեղանի երկու կողմը կալ մի մի խորան, որոնց մէջ կան ահագին մեծութեան տապանաքարեր. սրանցից աջակողմեան խորանի մէջ գտնուածի վրայ Մեսրոպեան Հայոց Հին և խոշոր երկաթագրով գրուած է ²⁾. զՄովսէս քահանայս յիշեսցիք յաղաթս ձեր:

Արևելեան պատի մէջ բացւում են Հինդ պատուհան, որոնցից երեքը սեղանի վրայ, իսկ երկուսը՝ խորանների մէջ: Երկական լուսամուտներ էլ բացւում են հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ:

¹⁾ Description géographique de la Géorgie, par le tsarévitch Wakhoucht. trad. par M. Brosset p. 143.

²⁾ Լուծայ, 1900 Գ. Ա. եր. 244.

Երեք դռնից երկուսն այժմ փակ են, իսկ արևմտեանի առաջ շինուած է երեք սիւների վրայ հանգչող կամարակապ սրահ, բիւզանդական ոճով, որի իւրաքանչիւր հարաւային մասում կամարը կրում է տարբեր զարդարանքներ, իսկ հարաւային մասում կայ մի խորան: Այստեղ մի աւազանաձև մուտք է բացուում դէպի մի ստորերկրեայ անցք, ու այժմ կալնուած է:

Երջ Ադ. Երեցեանի կարծիքով, այս խորանի մէջ պէտք է թաղուած լինին եկեղեցու հիմնադիր Իւանէ աթարէկն ու իւր որդի՝ Աւագը:

Սրահի և եկեղեցու մէջ այժմ կան այդ տեղի կալուածատէր իշխան Մելիքովների գերեզմանները: Խորանների վերայ շինուած գաղտնի պահարանների մէջ Օմար խանի արշաւանքի ժամանակ թաքնուել են Ախտալայի թշուառ բնակիչները, սակայն նրանց հետ թաքնուած երեխաների լաց ու կոծը յայտնել են անողորմ թշնամիներին նրանց ապաստանարանի տեղը և բոլորը զոհ գնացել նրանց կատաղութեան: ¹⁾

Պատերը ծածկուած են գեղեցիկ, իւղանկար պատկերներով, որոնք մեծ մասամբ այժմ փչացած են կաթիլքից:

Այս պատկերներից ամենանշանաւորն է սեղանի վերև նրկարուած Աստուածածինը, մանկիկ Յիսուսը գրկում: Ներկերի գոյները դեռ ևս հիացուցիչ են, միայն Ս. Կուսի դէմքն ու կուրծքը բծերով ծածկուած են: Այս և սրան կից պատկերներն ու նուրբ ճարտարապետութիւնը հիացրել են «Грузія и Армения» գրքի հեղինակ Մուրավիովին, որ այցելել է այս վանքը 1846 թուին և «Памятники византийской архитектуры въ Грузіи и Армении» աշխատութեան հեղինակ Գրիմմին, որ Վրաց քրիստոնէական ճարտարապետութեան ամենալաւ գործերից մինն է համարում այս: ²⁾

Եկեղեցու հիւսիսային կողմում, պատուհաններից ներքև, շինուած է մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ, որ հաւանականորէն վերջին ժամանակի գործ է:

Վանքից հիւսիս-արևմուտք և հիւսիս-արևելք գտնուում

¹⁾ Кавказская Старина 1872 № 1. ст. 23.

²⁾ Иосселиани. Կիշ. Кавк. Старина. 1872 г. № 1 ст. 23.

են Ս. Երրորդութեան, ս. Գիմիտրէի, Իւանէի, Բարսեղի և Գէորգայ սրբատաշ, զեղեցիկ մատուռները: Այս վերջինիս վերայ Ո. Երիցեան նկատել է վրաց Մեսրոպեան տառերով գրուած մի երկար արձանագրութիւն, որ պ. Տոկաշվիլիի թաբգմանութեամբ տպուեց *Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа* Հրատարակութեան XXIX դրքի մէջ, և որի իմաստն այն է, թէ ծինամծղվար Պետրոսը շինել է այդ մատուռը սուրբ առաքեալների անունով և որոշել է, որ առաքեալների տօնին պատարագ մատուցանեն իւր հոգու փրկութեան համար: Թէև թուականը չէ գրուած, սակայն, Պ. Տոկաշվիլին քննելով արձանագրութիւնը կարծում է, թէ գրուած պիտի լինի 1242—1250 թուականների միջոցում:

Վանքի շրջապատը միայն Հիւսիսային կողմից ամրացած է բարձր պատով, և երկու բարձր աշտարակներով, որոնց մէջ բացուող լայն դարպասը՝ վանքի միակ մուտքն է կազմում, որովհետև միւս երեք կողմերը ժայռոտ եզրերով իջնում են խոր ձորերի մէջ:

Վանքի մէջ այժմ կան մի ուսումնական վարդապետ, մի յոյն քահանայ և 12 սարկաւազներ, որոնք շարունակ ժողովարարութեան են գնում, որովհետև վանքը առանձին կալուած և որոշ եկամուտ չունի:

Վանքից փոքր ինչ հեռու, դէպի Հիւսիս-արեւմուտք, անտառապատ լեռան վրայ գտնւում են նախկին Սխտալա գիւղի աւերակները:

Իսկ սարալանջի վրայ կայ մի փոքրիկ բերդի և սրա հանդէպ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակներ: Եկեղեցու հարաւային դրան առաջ մի հրաշակերտ, ահագին խաչարձանի վրայ կարդացւում է.

Ի թվիս ՈՂԴ *) կանգնեցաւ սուրբ տէրունականս. յարեւշատութիւն Աւագին. եւ ծինամծղարութեան Պետրէի. եւ հայրապետութեան Համգասպա. եւ Յակոբ երեց կանգնեցի զխաչս ի հանգստարանի մերոյ. զիս եւ զամուսին իմ յաղաւթս յիշեցէք:

*) 1245.

Ս Ի Օ Ն

Գտնուում է Բոլնիս-Խաչենից դէպի արևելք, Հազիւ կէս վերստ հեռու: Երկարութիւնն է 10 սաժէն, լայնութիւնը՝ 5 սարժէն, և բարձրութիւնը՝ մօտ 6 սաժէն: Եկեղեցին երկու կարգ հնգական, խաչաձև սիւներով բաժանուած է երեք մասի, որոնք ունենալան կամարներով միանալով պահում են իրենց վրայ թաղակապ ձեղունը: Սեղանի երկու կողմը կայ մի մի խորան, միայն երևում է, որ հիւսիսայինը յետոյ է կառուցուած, իսկ հարաւայինը ոչ թէ սեղանին, այլ հարաւային պատին է կից և ունի միայն մի դուռն այդ հարաւային պատի մէջ: Թէ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմերում կան մի մի կամարակապ նախազաւիթ, որոնց միջից մի մի դուռն բացւում է եկեղեցու մէջ: Մի ուրիշ դուռ էլ բացւում է արևմտեան կողմը: Մի քանի նեղ և երկան պատուհաններ ոչ այնքան առատ լոյս են սփռում եկեղեցու մէջ:

Սրա արևմտեան կողմը, փոքր ինչ հեռու, բարձրանում է զանգակատունը, որ մի քառանկիւնի շէնք է, գլուխը կամարակապ: Երևում է, որ մէջը մի քանի սենեակներ կան: Սրա վրայի արձանագրութիւնից երևում է, որ զանգակատունը կառուցել է Բոլնիսի եպիսկոպոս Նիկողայոսը, Մուխրանի տէր Բաշրատ Գ. որդին ՓՆ դարում: Սրան կից բոլորում է պարիսպը: Սրա շուրջը, մօտակայ բլրի լանջին կան 12 փոքրիկ, կիսաւեր մատուռներ: Եկեղեցին բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Վախուշտի ասելով Բոլնիսի Սիօնը մեծ տաճար է եղել, առանց զմբէթի և շինուել է V. դարի սկզբում վրաց Փարսման (408-410) թագաւորի հրամանով: Իսկ տարեգիրների ցուցմունքով՝ նա զմբէթ է ունեցել և շինուել է Արշիլ թագաւորի (410-434) որդի Միհրդատի կին և Ռանի էրիստաւ Բարզաբադի դուստր Սաղուխտի կամքով:

Վախտանգ Գուրգասլանը (446-499) Սիօնը դարձրել է եպիսկոպոսանիստ, իսկ Մարիամ թագուհին (Վախտանգ Ե-ի կինը) վերանորոգել է: Բրոսսէն կարծում է, թէ այս եկեղեցին շատ հին չպէտք է լինի և նրա շինութեան թուականը

ժԱ դարից չպէտք է անցնի: Այնուամենայնիւ Բոլնիսի ե-
պիսկոպոսը կառավարում էր ամբողջ վրացական Սոմխէթը:

Յայտնի է, թէ երբ է Սիօնը բարձի թողի առնուել՝ մենք
գիտենք միայն որ ժԸ. դարում Թիֆլիսի միտրապոլիտն ա-
նուանւում էր Թիֆլիս-Բոլնիսեան և Բոլնիսի հողերը նրա ան-
միջական կառավարութեան էին ենթարկւում ¹⁾:

ԾՈՒՂՐՈՒՂԱԾԷՆ

Երկու Բոլնիսների մէջ, անտառապատ բլրի լանջի վը-
րայ բարձրանում է վերոյիշեալ եկեղեցին, որ 15 արշ.
երկարութիւն, 10 արշ. լայնութիւն և մօտ 7 սաժէն
բարձրութիւն ունի և շինուած է կարմիր, տաշած քարից:
Երկու ամբողջական և չորս կիսասիւնների վրայ բոլորում են
արաբական կամարներ, կրելով իրենց վրայ տասն պատուհա-
նով զարդարուած դրանաձև, բարձր կաթուղիկէն: Սեղանի եր-
կու կողմը կան մի մի երկարկանի խորաններ, կլոր պատու-
հաններով: Սեղանի մէջ տեղը մի մեծ և կողքերին մի մի
փոքր, նեղ և երկար պատուհան կան: Հիւսիսային և հարաւային
կողմերում ևս կան մի մի նոյն երկարութեան խորաններ, ո-
րոնցից հարաւայինը արդէն քանդուած է: Հարաւային և
արեւմտեան կողմը կան մի մի դուռն, շատ դեղեցիկ քանդակ-
ներով զարդարուած: Արեւմտեանի վերև մի խաչ է քանդա-
կուած, կողքերին մի մի քանդակազարդ պատուհան:

Արևելեան ճակատը երկու ներսանկուած ունի: Թէ դըռ-
ների և թէ պատուհանների շուրջը պատող քանդակները
միանգամայն հիանալի են:

Վանքը սլարսպապատ է, մի մեծ, դեղեցիկ քանդակնե-
րով զարդարուած դռնով: Պարսպի մէջ կան խցերի տեղեր և
գերեզմաններ: Այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Արեւմտեան պատի վրայ վրացերէն մի արձանագրութիւն
կայ, որի իմաստը հետեւեալն է. թագաւորաց մեծ թագաւոր

¹⁾ Vachouscht, ցիշ. գիրքը եր. 145,

²⁾ Бардазе. ցիշ. գիրքը եր. 162.

Գէորգի թագաւորութեան միջոցին, ես, Արսէնի որդի Աս-
լանս սկսեցի իմ կալուածքիս մէջ այս եկեղեցու շէնքը իւր
գմբէթով ՚ի փառս Աստուծոյ: Բրոսսէն կարծում է, թէ այս
արձանագրութեան մէջ լիշուած Գէորգ թագաւորը ՓՆ. դարի
Գէորգ Փառահեղը պիտի լինի: ¹⁾

ԱՆՅԱՅՑ ՄԵՆԱՍՏԱՆՆԵՐ

Գորուրէտի գիւղից մօտ մի վերստ հեռու, Սաթխէ ան-
տառապատ լեռան լանջին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ
բարձրանում է կոփածոյ քարերից շինուած մի շատ գեղեցիկ
եկեղեցի: Սրա երկարութիւնն է 20 արշ. լայնութիւնը 8 արշ.
և բարձրութիւնը՝ մօտ 7 սաժէն: Ձեղունը և հարաւային
պատը բոլորովին քանդուած են:

Արևմտեան կողմում կայ գեղեցիկ նշխերով եզրափակուած
և կամարակապ դուռն, որի վերև կայ շղթայով մի քարից կա-
պած առիւծի ռելիէֆ պատկեր: Փոքր ինչ բարձր 5 արշին եր-
կարութեան մի քերուրաքանդակ, հրաշալի խաչ, շրջանակով.
սրա երկու կողմը մի մի կամարակապ և նշխերով եզրափա-
կուած, քառորդ արշին լայնութեան և 2 արշին երկարութեան
պատուհան, որոնցից ձախի տակ կայ մի քահանայի, գիրքը
ձեռին, և մի երեսայի ռելիէֆ պատկեր, իսկ աջ պատուհանի
տակ ձեռները վերև պարզած մի երեսայի ռելիէֆ պատկեր:

Հիւսիսային կողմը ևս կայ մի դուռն, կամարակապ և
շատ գեղեցիկ նաշխերով եզրափակուած, վերևը մի կլոր ուս-
տուհան:

Այս դռան մօտից, հիւսիսային պատին կից կայ մի խո-
րան:

Ներքուստ եկեղեցին անսիւն է, սեղանը բոլորակաձև և
ձախ կողմը մի արշ. լայնութեան և մի սաժէն երկարութեան
խորան ունի: Սեղանի շուրջը պատին նկարուած են 12 առա-
քեալների պատկերները, որոնց վերև կայ մի նեղ և երկար
պատուհան:

¹⁾ Кавказъ въ древнихъ памятникахъ Христианства ст.
Баградзе. с. 43. въ Запискахъ Общ. любителей Кавказской
археологіи. Кн. I.

Եկեղեցին պարսպապատ է, աշտարակներով ամրացած. պարսպին կից կալ մի ընդարձակ, կիսաւեր դահլիճ, և խցեր: Եկեղեցու շուրջը կան զերեզմաններ:

Թէ եկեղեցու և թէ զերեզմանների վրալ զիր չկալ, ուստի և յայտնի չէ թէ ումնից և երբ է կառուցուել, միայն եկեղեցու յատակադժից երևում է, որ վրաց պիտի լինի և ժողովուրդից Սամէրա, Երրորդութիւն, է կոչւում:

Պարսպից դուրս կան տնատեղեր, ձորի մէջ հոսում է Սաթխէ վտակը, որ թափւում է Մաշաւեր գետակի մէջ:

Այս մենաստանից մօտ երեք վերստ հեռու, նոյն անտառի մէջ, մի փոքրիկ հարթութեան վրալ կալ մի ուրիշ վանք, որ պարսպապատ է: Եկեղեցին առաջնից փոքր է, 18 արշ. երկ. 7 արշ. լայնութեան և մօտ $6\frac{1}{2}$ ս. բարձրութեան: Ձեղունը բոլորովին քանդուած է: Չորսական կիսասիւնների վրալ բոլորում են ումանական կիսակամարներ, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ բացւում է մի մի երկար և նեղ պատուհան: Սեղանը բոլորակաձև է, մէջ տեղում մի նեղ և երկար պատուհան, իսկ կողքերին մի արշ. լայնութեան և 2 արշ. երկարութեան մի մի փոքրիկ խորան, մի մի կլոր պատուհանով: Հիւսիսային պատին կից կալ մի փոքրիկ խորան, որ մի դռնով միանում է եկեղեցու հետ: Հարաւային կողմում մի դաւիթ կալ, կամարակապ և դուռը շատ զեղեցիկ քանդակներով զարդարուած:

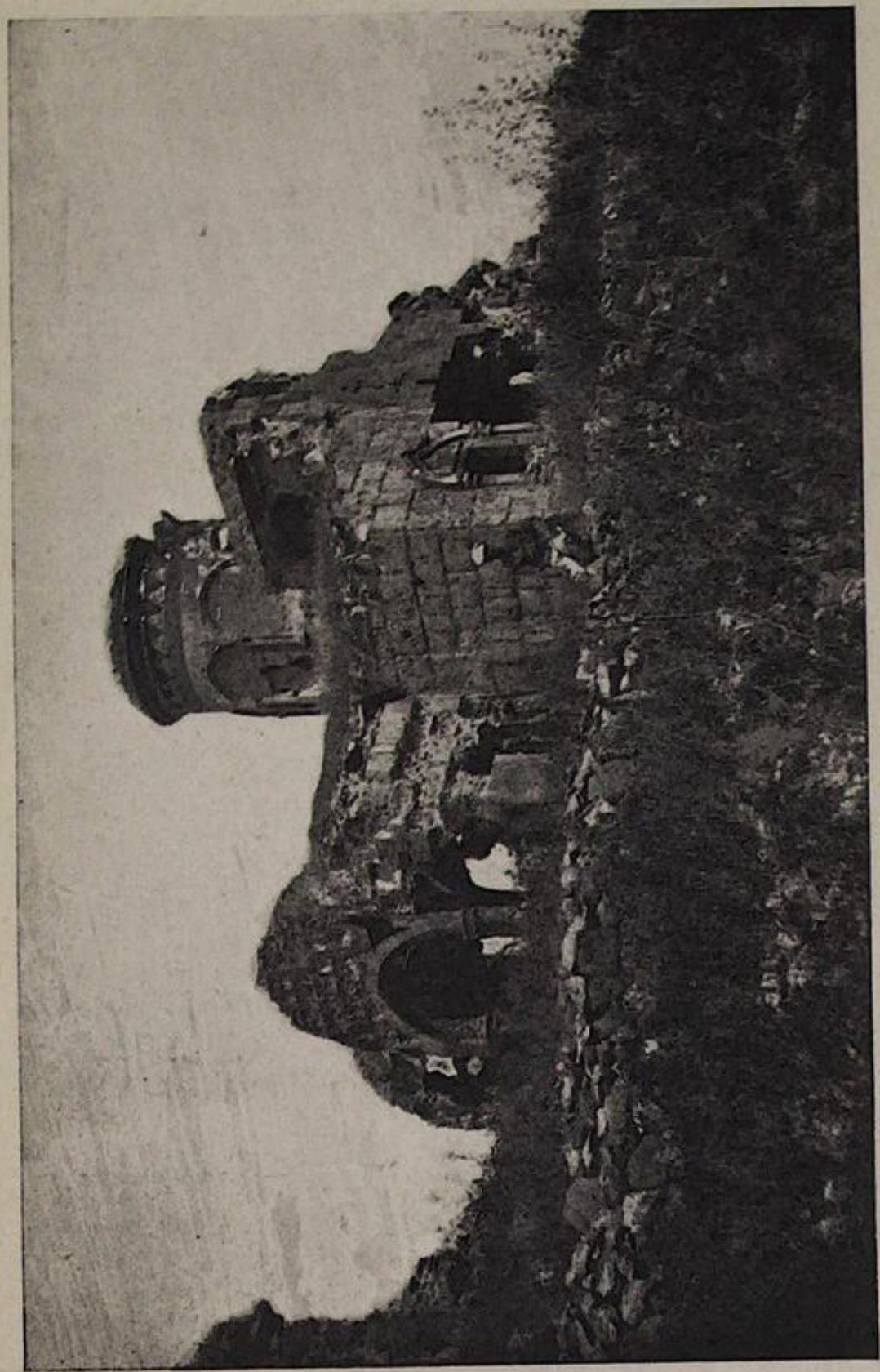
Արեւմտեան կողմը ևս կալ մի հասարակ դուռն, որի վերև եղած խուցուրի արձանազրութիւնից երևում է, որ դռնէ դաւիթը շինել է Յովհան Մանգլիշի (Մանգլիսի եպիսկոպոսը) Գէորգ Փառահեղի ժամանակ (XV դ.):

Հ Ն Է Վ Ա Ն Ք

Ճարտարապետական տեսակէտից այս, բաւական նշանաւոր վանքն բարձրանում է Կաւթանի ձորում, Պալըղ-չայ գետի աջ կողմում, մի եռանկիւնաձև բարձրութեան վրայ: Չինուած է կարմիր, սրբատաշ քարից: Գլխաւոր եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն, ռոմանական կամարներով և զլանաձև կաթուղիկէով: Ունի մի սեղան և երկու խորան: Արեւմտեան կողմին կից բարձրանում է սիւնազարդ գաւիթը, երեք փոքրիկ գմբէթով, որոնք այժմ բոլորովին քանդուած են: Գաւթի հարաւային, կամարակապ դռան վերև կայ վրաց խուցուրի տառերով մի արձանագրութիւն, որ չկարողացայ ընդօրինակել:

Սրա արեւմտեան, արեւելեան և հարաւային կողմերում կան նաև մի մի ընդարձակ շէնք, որ յայտնի չէ, թէ ինչ են եղել: Հանդիպակաց ժայռերի մէջ կան բաւական թուով այլեր:

Գրականութեան մէջ այս վանքի մասին տեղեկութիւններ չկարողացայ գտնել, գուցէ բոլորովին չկան: Հայ ժողովուրդը Հնէվան ասելով բացատրում է իբր ֆունաց վանք:

Греко-грузинская церковь. *საქაძიძე*. *Eglise gréco-géorgienne.*